

Ф. А. АБДУЛЛАЕВ

*ТИЛ ҚАНДАЙ
РИВОЖЛАНАДИ*

ЎЗБЕКИСТОН ССР «ФАН» НАШРИЕТИ
ТОШКЕНТ — 1972

Қўлингиздаги ушбу брошюрада тилнинг ривожланиши ҳақидаги айрим масалалар марксча-ленинча таълимот асосида ёритилиб, ҳозирги замон ўзбек адабий тилининг структур ва функционал ривожланиши қисқача тарзда баён этилади. Фонетик ҳам морфологик категориялардаги ўзгаришлар, гапнинг синтактик қурилишида кўзга ташланган ривожланиш ўзбек тилининг иккита асосий тенденцияси воситасида таҳлил этилган.

Брошюра она тили ва унинг истиқболи билан қизиқувчи кенг ўқувчилар оммасига мўлжилланган.

Абдуллаев Ф. А.
Тил қандай ривожланади.
1972.
69 бет.

Т., «Фан».

Абдуллаев Ф. А. Как развивается язык?

КИРИШ

Марксизм-ленинизм асосчиларининг асарларида инсон тилига ва тил ҳақидаги махсус фан — тилшунослик фанига алоқадор бўлган ажойиб фикрлар, қимматли кўрсатмалар мавжуд, улар фандаги ғоят муҳим назарий масалаларни илмий жиҳатдан чуқур ўрганиш ва ижобий ҳал этишда совет тилшунослари учун энг иншончи манба вазифасини ўтаб келмоқда. Марксизм-ленинизм классиклари асарларида ўз аксини топган ана шундай назарий проблемалардан бири инсон тилининг ривожланиши масаласидир. Инсон тили қандай ривожланади, унинг ўзгариши ва ривожланиши қандай ижтимоий процесслар билан боғлиқ бўлади, тилнинг ривожланиши инсон тафаккури билан қандай муносабатда бўлади? Тил ва тафаккур ҳамда уларнинг жамиятдаги ижтимоий функциялари нималардан иборат? «Тил ва жамият» деб аталган мавзуга бевосита алоқадор бўлган бу каби масалаларнинг ҳар бири совет тилшунослик фанининг жуда муҳим назарий проблемаларини ташкил этади.

Ҳодисаларни тарихий ривожланиш жараёнида ўрганиш марксча диалектик методнинг асосини ташкил қилади. Бирор тилни илмий жиҳатдан ўрганишда, масалан, ўзбек тилини ўрганишда, ҳозирни ўтмишдан ажратган ҳолда текшириш марксистик диалектик методга зиддир, тарихий ривожланиш жараёнини кўра-била туриб инкор қилиш демакдир. Ўзбек тилида содир бўлган ва бўлаётган ҳар қандай ўзгаришларни ҳам ана шу диалектик метод асосида чуқур ва атрофлича ўрганмоғимиз шарт. Бу хилдаги ўзгаришлар ўзбек тилининг ўз ички қонунлари асосида юзага келдими, ёки бошқа тилларнинг (масалан, ўтмишда форс-тожик тили, ҳозирги даврда рус тилининг) таъсири натижаси сифатида на-

моён бўлдими — бари бир, ҳаммасини объектив равишда ўрганишимиз ва тегишли илмий хулосалар чиқармоғимиз зарур.

Тилнинг ривожланиш даражаси инсон тафаккурининг савиясига, тараққиёти даражасига мос келиши шарт, шу билан бирга иккаласининг ривожланишидаги тенденция, ҳеч шубҳасиз, инсоният жамияти тараққиёти даражаси, асосий ривожланиш тенденциялари билан белгиланади. Маълум тараққиёт босқичида бирор халқ, миллатнинг ижтимоий турмуш, унинг ҳаётида ишлаб чиқариш кучлари ва муносабатларининг қай даражада бўлишига қараб ривожланади, ўша халқ ёки миллатнинг тили ҳам шунга мос равишда бўлади, яъни жамият тараққий топган сари шу жамиятда яшовчи одамларнинг тили ҳам, тафаккури ҳам шунга монанд равишда ўсиб тараққий топади. Жамиятдаги ҳар қандай ўзгариш, ижтимоий тараққиёт тилда албатта ўз аксини топмоғи керак. Бу қонуният умуминсон характерига эга бўлиб, ўзгармас қудратли кучдир.

Тил тараққиётида асосий ва етакчи тенденция ҳар бир халқ ёки миллий тилнинг ўз ички қонунларининг узлуксиз иш кўришидир. Инсон, қабила ёки элат, халқ ёки миллат тараққиёти қайси босқичда бўлмасин, ўзи алоҳида, ҳаммадан ажралган ҳолда, бошқа халқлар, миллатлар билан алоқа ва муносабатда бўлмай яшамоғи амри маҳол. Бинобарин, икки халқ ёки миллат вакиллари ўзаро турли муносабатда (иқтисодий, маданий, сиёсий муносабатлар) бўлар эканлар, уларнинг тиллари ҳам шундай муносабатлар натижасида ўзаро алоқага киришадилар, бир-бирларига озми-кўпми таъсир кўрсатадилар. Бу таъсир турли даврлар ва турли шароитда турлича бўлади, даражаси ҳам ҳамма вақт бирдек намоён бўлавермайди. Дастлаб бу таъсир бир тилдан иккинчи бир тилга сўз олиш билан бошланса, унинг кучайиши одамлар ўртасидаги муносабатнинг интенсивлиги ва сиқиклигига қараб ўса боради. Шунингдек, бир тилдан иккинчи тилга сўз киришининг даражаси икки тилда ҳам бир хил бўлиши шарт эмас, сиёсий ва иқтисодий жиҳатдан тараққий топган жамиятда яшовчи халқ (ёки миллат) тили ижтимоий тараққиётдан орқада қолган халқ тилига нисбатан бойроқ бўлади ва унинг кўрсатган таъсири ҳам кучлироқ бўлади.

Демак, тилнинг ривождаги иккинчи асосий тенденция ташқи таъсир натижаси сифатида намоён бўлар экан. Иккинчи тенденциянинг (экстралингвистик тенденциянинг) кучи, табиий, икки халқ ёки миллатнинг ўзаро муносабатлари қай даражада бўлишига, уларнинг маданий, иқтисодий ва сиёсий тараққиётига, маълум халқнинг миқдорий муносабатига кўп жиҳатдан боғлиқдир. Баъзан бир тилнинг иккинчи бир тилга кўрсатган таъсири шу қадар кучли бўладики, таъсири олган (сингдирган) тил ўз ички қонунлари асосида шу қадар катта ўзгаришга учради, ёки бу ўзгаришлар ташқи таъсир (бошқа бир тилнинг таъсири) натижасида юз берди, деган саволга тўғридан-тўғри жавоб бериш қийин бўлади.

Масалан, тожик ва ўзбек тилларининг ўзаро муносабатлари масаласини олиб кўрайлик. Ҳозирги Ўзбекистон территориясида, шунингдек, унга қўшни бўлган Қозғистон, Қирғизистон ва бошқа республикалар территориясида қадим замонларда тожикларнинг боболари яшаганлиги кўпдан маълум. Маҳмуд Қошғарийнинг гувоҳлик беришича, XI асрнинг ўрталаридаёқ ҳозирги Тўқмоқ ва Марки районларида яшовчи суғдлар (тожикларнинг боболари) ҳам туркча, ҳам суғдча гапирган олишлари қайд қилинган. Шундан маълум бўладики, туркий халқлар нуфуз жиҳатидан суғдларга қараганда устун бўлган (эҳтимол бу процесснинг ривожланишида сиёсий ҳукмронлик турклар — ўзбекларнинг қўлида бўлиши ҳам маълум роль ўйнагандир). Шундай қилиб, асрлар давомида узлуксиз ривожланган бу жараён аста-секин тожик аҳолисининг анчагина қисми ўз тилларини йўқотиб, ўзбеклашиб кетишига бош сабабчи бўлган. Лекин ўзбеклашиб кетган тожиклар исиз йўқ бўлиб кетмаганлар, аксинча, ўзбекларнинг урф-одати, турмуш-тирикчилиги, маданияти, санъатида маълум из қолдирганлар, айниқса уларнинг тили-қадимги тожик тилининг ўзбек тилига кўрсатган таъсири жуда кучли бўлган. Тарихан «енгилган» аҳолининг тил элементлари (субстрат) ўзбек тилининг ривожда, умумий тараққиёт тарихида жуда катта из қолдирдики, уни биз тилимизнинг фонетикасида, қисман бўлса-да лексикасида очиқ кўришимиз мумкин.

Биз ҳозирги ўзбек адабий тилида олтига унли бор, деймиз. Шеваларимизда унли фонемаларнинг миқдори еттидан тўққизгача; уруғдош туркий тилларда унли

фонемаларнинг миқдори эса 8—10 дан кам эмас. Бошқача қилиб айтганда, ўзбек тилининг фонетик структурасида шу қадар катта ўзгаришлар рўй берганки, бу ўзгаришлар уни бошқа уруғдош тиллардан кескин равишда фарқланишига олиб келган. Демак, маълум шароитда ўзбек тилининг ўз ички ривожланиш қонуни билан бирга ташқи таъсир-тожик тилининг кучли таъсири ҳам бу жараёнда иш кўрган: унлилар миқдори деярли тожик тилидаги каби камайган (қадимдан ўзбек тилида 8—9 унли бўлганлигини Алишер Навоий асарлари тилидан осонлик билан аниқлаш мумкин), бинобарин, унлилар миқдорининг камайиши ўз-ўзидан сингармонизм қонунининг бузилишига олиб келган; бошқа туркий тилларда бир оз лабланган [ɔ] унлисининг бўлмаслиги ва ёлғиз ўзбек тилида мавжудлиги ҳам ўша тожик тили таъсири билан изоҳланади. Ўзбек диалектологиясининг асосчиси проф. Е. Д. Поливанов ўзининг таснифида ўзбек шеваларини сингармонизмни сақлаган ва сингармонизмни сақламаган шевалар (эронлашган ва эронлашмаган) деб иккита катта группага бўлишининг ҳам асосий сабаби шундадир.

Бу процесснинг вужудга келиши ва ривожланишида сингармонизм нима эканлигини билмаган араб ва тожик тилларидан кириб ўзлашган жуда кўплаб сўзларнинг тилимизда яшаши ҳам маълум даражада ижобий роль ўйнаган. Энди шу тарихий фактор — сингармонизм қолувининг бузилиши ва унлилар миқдорининг ўзгариши, шунингдек [ɔ] фонемасининг пайдо бўлиши ҳеч шубҳасиз ўзбек тили фонетик структурасида содир бўлган жуда катта ўзгариш — қандай сабабларга кўра юзага келди, деган сўроққа бирдан жавоб бериш анча қийин. Ҳар ҳолда бу ҳодиса ўзбек тилининг ўз ички тараққиёт натижасида юз берди деган олимлар ҳам (проф. А. К. Боровков), бу ўзгаришлар тожик тилининг таъсири натижасида пайдо бўлди, деган олимлар ҳам (Е. Д. Поливанов, В. В. Решетов) ўз тезисларида ҳақлидирлар, бу фикрларнинг бирини инкор қилиб, иккинчисини тасдиқлаш жуда мураккаб ҳодисани осонлик билан ҳал этишга уриниш бўларди.

Бирор тилнинг, масалан, ўзбек тилининг Октябрь инқилобидан кейинги ривожланиши ҳақида гап борар экан, ривожланиш тушувчасини икки ёқлама англаш керак бўлади. Биринчиси, адабий тилнинг функционал

ривожланиши — яъни адабий тилнинг иш кўриш доирасининг кенгайишини кўзда тутмоқ керак. Албатта, революциядан илгариги давр — меҳнаткаш омманинг деярли ёппасига саводсиз бўлган даври билан сўнгги 50 йил ичидаги босиб ўтган даврни солиштириб бўлмайди: бу давр ичида халқимиз ёппасига саводхон бўлди, илмаърифат ўчоқлари кўпайди, мактаб-маориф, ўқиш-ўқитиш ишлари тубдан яхшиланди; партиямиз, ҳукуватимиз ҳар кун, ҳар соат миллионлар билан она тилида сўзлашиб туради; радио, телевидение, минглаб газеталар, журналлар, тўхтовсиз нашр қилинаётган оригинал ва таржима адабиётлар — ҳаммаси адабий тилни пропаганда қилибгина қолмай, балки, халқимизнинг маданий, илмий савиясини оширишда, янги коммунистик ғояларнинг тарқалишида жуда катта ва қудратли куч сифатида иш кўрмоқда. Шундан келиб чиқадики, турмуш — тирикчиликнинг ўзгариши, иқтисодий ва маданий ҳаётнинг тараққий этиши адабий тилнинг совет давридаги иш кўриш доираси (функционал чегараси)ни жуда ҳам кенгайиб кетишига бош сабабчи бўлди, эндиликда республикамизнинг энг узоқ бурчакларида ҳам бирор ўзбек оиласи йўқки, у адабий тилимиздан фойдалансин, ундан баҳраманд бўлмасин.

Миллий адабий тилнинг иш кўриш доираси шу йўл билан аста-секин ривожланиб боради, бу жараён эса ўз-ўзидан тилнинг структур ўзгаришига туртки беради: инсон фикрий доирасининг ривожланиши, кенгайиши ўз қаторида тилнинг имконият даражасини ҳам кенгайтиради, мавжуд воситалар ўз функционал доирасини кенгайтириб, янгидан пайдо бўлган маъноларни ифода эта бошлайди (масалан, билан кўмакчисининг иштирокида ифода этиладиган қўшимча маънолар, -лар қўшимчаси орқали бериладиган предмет турини англатиш функциялари; -чилик ясовчининг ниҳоят даражада функционал ривожланиши ва бошқалар; келишиқ қўшимчаларининг вазифасидаги ўзгаришлар билан бирга кўмакчили конструкциянинг борган сари ривожланиши ва ш. к.).

Ўзбек адабий тилида содир бўлган ва бўлаётган янгиликларни барча яруслар бўйича қараб чиқиш XX аср ўрталарида тилимизнинг умумий аҳволи, ривожланиш тенденциялари ҳақида тегишли тасаввур бериши мумкин.

Совет ҳокимияти йилларида ўзбек халқининг миллий адабий тили ғоят мураккаб ривожланиш ва янгиланиш йўлини босиб ўтди. Бу процесс табиий суратда жамият структурасида содир бўлган революцион қайта қуриш жараёни билан, экономикада, маданий ҳаётда, фан ва техникада юз берган ажойиб ўзгаришлар билан чамбарчас боғлиқ эди. Ўзбек адабий тили социалистик қурилиш даврида маданий инқилобнинг ҳақиқий қуролига, билим олиш, фан ва техникани эгаллаш қуролига айланди. Совет халқлари эришган зўр ютуқларга мамлакатимиздаги барча халқларнинг ҳамкорлиги, бирлашиб сарф қилган кучи, гайрати туфайли, бир-бирларини тушуниш, дўстона бирдамлик ва ижтимоий тенглик асосида эришилди. Мақсад бирлиги иқтисодий тузумда, маданий ҳаётда, адабиёт ва санъатда умумий, муштарак белгиларни юзага келтирди. Бу фактор СССР халқларига шаклан миллий, мазмунан социалистик маданиятларини мисли кўрилмаган даражада гуллаштиш учун кенг йўл очиб берди. Ўзбек миллий адабий тили коммунистик жамият қурилиши даврида ҳам СССРда яшовчи халқларнинг миллий тиллари билан, биринчи навбатда, улуғ рус халқининг миллий адабий тили билан мустаҳкам алоқада бўлади ва бир-бирларини бойитиш асосида тараққий этади. «СССР халқларининг миллий тиллари,— дейилади КПСС программасида,— халқларнинг биродарона дўстлиги ва ўзаро ишончи шароитида... тенг ҳуқуқлилиги ва бир-бирини бойитиш асосида ривожланаверади».

Ҳозирги замон ўзбек адабий тили ривожланган грамматик формалар ва ғоят бой лексик состави билан характерланади. Адабий тилимиз сўнгги 50 йиллик тараққиётида ўз бойликларига суяниб иш кўриш асосида ривожланди, иккинчидан, рус адабий тилининг баракали таъсирини сингдириш асосида тараққий этди. Бу икки асосий факторнинг узлуксиз иш кўриши натижасида содир бўлган ўзгаришлар тилнинг деярли барча ярусларида намоён бўлади (фонетика, морфология, синтаксис, стилистика ва, айниқса, лексикада бу очиқ кўринади). Мана шу иккита асосий факторнинг иш кўриши натижасида юзага келган ривожланиш тенденцияси ғоят мураккаб ва характери эътибори билан хилма-хилдир. Айрим соҳалар бўйича содир бўлган ва бўлаётган ўзгаришларни очиқ сезиш ва идрок қилиш мумкин (масалан, лексикада), бошқа аспектларида (масалан, мор-

фологияда) содир бўлган ўзгаришларни дарров сезиб олиш анча қийин, бундай ўзгаришларни махсус кузатиш орқалигина уқиб олиш мумкин. Лекин, қандай бўлмасин, мазкур ўзгаришларнинг ҳаммаси қўшилиб, бири бири билан боғланган ва бири-иккинчисини тақозо қилувчи факторлар йиғиндисидан иборатки, улар бутун бир яхлит ва мураккаб процессни ташкил қилади. Бу ўзгаришларнинг асл манбаини, сабабиятларини чуқур идрок қилиш ва тегишли хулосалар чиқариш учун мавжуд фактларни атрофлича ўрганиш, синчиклаб текшириш зарур бўлади.

ФОНЕТИКА БЎЙИЧА

Ўзбек адабий тилининг фонетикасига алоқадор бўлган масалалар гоят мураккаб ва кўпинча оддий кузатиш йўли билан ҳал этиб бўлмайдиган ҳодисалардандир. Тилимизнинг фонетик системасидаги ўзгаришлар — унлилар системасида содир бўлган ўзгаришлар, сингармонистик қарама-қарши қўйиш қонунининг чекланиши ва ўз кучини йўқотиши, чет тилларнинг ўзбек тили фонетик структурасига кўрсатган таъсири натижасида юз берган ўзгаришлар, унли ва ундош товушларнинг ўзаро бирикув қонуниятлари ва ш. к. масалалар, шунингдек Совет ҳокимияти йилларида рус тилининг бевосита таъсири билан содир бўлган янгиликлар — рус тилининг специфик товушларини ўзлаштириш даражаси, шу таъсир натижасида ўзбек тили ургу системасининг ривожланиши ва бошқа кўпгина масалалар адабиётда озми-кўпми ёритилган бўлишига қарамай, кўпгина ҳодисалар ноаниқ ҳолича қолиб келаётир, бир қатор назарий масалаларни экспериментал лаборатория орқали текшириш, аниқлаш талаб этилади.

Ўзбек тили фонетикасида содир бўлган ўзгаришлар адабий тилимизнинг грамматик структурасида ва лексик составида юз берган ўзгаришлар билан кўп жиҳатдан боғлиқдир. Фонетикада содир бўлган ўзгариш, биринчи навбатда, ўзбек тили тарихида содир бўлган вокализм системасидаги эволюция билан боғлиқдир.

Ўзбек адабий тилида, барча туркий тилларда бўлганидек, унлиларнинг миқдори ўтмишда ҳеч шубҳасиз 8—9 дан кам бўлмаган¹, яъни унлиларнинг сингармонистик қарама-қарши қўйилиши қонуниятини ўзбек ада-

---

¹ А. К. Боровков. Алишер Навои как основоположник узбекского лит. языка. сб. «Алишер Навои», Л., 1945, стр. 105.

бий тили учун ҳам хос бўлган. Даврларнинг ўтиши билан маълум ички қонуниятлар (ўзбек тилининг ўз ички қонунлари) ва ташқи факторлар (тожик тилининг кўрсатган кучли таъсири) натижасида конвергенция процессининг кучи билан унлиларнинг миқдори камайган, тилолди-тидорқа унлилар аста-секин ўрни, эътибори билан бир-бирларига яқинлашган ва шунинг натижаси ўлароқ, унли фонемаларнинг миқдори аста-секин камайиб, етакчи шаҳар шеваларида 6—7 га тушиб қолган. Бундан ташқари, туркий тиллар учун хос бўлмаган тилдорқа кенг ва бир оз лаб иштироки билан ҳосил қилинадиган [э] унли фонемаси вужудга келиб ривожланган ва тилнинг ривожиди мустақил фонема даражасигача кўтарилган. Шунингдек, туркий тилларда мавжуд бўлиб, ҳозирги ўзбек адабий тилида ўз фонематик хусусиятларини йўқотган тил орқа кенг ва лабланмаган [а] товушида содир бўлган иккита бўлиниш (дивергенция) ҳодисаси ҳам адабий тилимиз тарихида юз берган жуда катта фонетик ҳодисалардандир. Мазкур ўзгаришларнинг ҳаммаси йиғилиб гоёт мураккаб процессни ташкил қилди ва бошқа туркий тиллар фонетик структурасидан кескин фарқланувчи ўзига хос хусусиятларни келтириб чиқарди.

Шунинг учун ҳам 1929 йилда бўлиб ўтган Самарқанд тил ва имло конференциясининг адабий тил учун етакчи диалект танлаш ҳақидаги қарори (9 унли фонемага эга бўлган қипчоқ шеваларини танлаш) реал турмуш талабларига жавоб бера олмади.

Тилимизнинг ривожиди яна бир муҳим фактор — фонетик структура билан жуда мустаҳкам боғлиқ бўлган лугат составида содир бўлаётган ўзгаришлар эътибордан четда қолмаслиги керак.

Совет ҳокимияти йилларида рус интернационал сўз ва терминларнинг ўзбек адабий тилига кўплаб кириб келиши муносабати билан рус тилининг бу соҳада кўрсатган ижобий таъсирини бир тилдан иккинчи бир тилга оддий сўз олини деб изоҳлаш, ҳатто XX асрнинг бошларидаги адабий тилимизга нисбатан ҳам мумкин эмасди. Совет даври ўзбек адабий тилига кўрсатилган бу таъсир органик бўлиб, айниқса лексика соҳасида гоёт кучли эди. Бундан ташқари, мазкур таъсирнинг яна бир специфик хусусияти шундаки, кўплаб сўз-терминлар ва айрим грамматик формалар тилимизга рус адабий тили орқалигина эмас, балки оғзаки — сўзлашув

тили орқали ҳам ўтган эди, яъни рус тилининг ўзбек тилига кўрсатган таъсири икки ёқлама эди.

Табийки, кўплаб тилимизга кирган ва кириб келаётган лексик қатламнинг имло ва талаффузини маълум бир тартибга солиш, тегишли қонуи ва қонда яратиб бериш жуда муҳим практик аҳамиятга эга эди. 1940—1950 йилларга келиб адабий тилимизнинг луғат саставида (биринчи навбатда, вақтли матбуот тилида) интернационал элементларнинг умумий ҳажми ўзбек тили луғат саставининг 14—16 процентини ташкил қилди. Рус — интернационал сўз, терминлари фан ва техника, саноат ва қишлоқ хўжалиги, умуман социалистик маданиятимизнинг узлуксиз ривожин билан маҳкам боғлиқ бўлганлиги учун мазкур соҳалардаги мавжуд хилма-хил тушунчаларни ифодаловчи минглаб сўз ва терминлар асосан ҳаётин зарур ва, бинбарини, кўп ишлатиладиган лексик қатламга кирар эди. Газета ва журналларда, луғат ва дарсликларда, радио ва телевиденида, ўқиш-ўқитиш ишларида бундай сўзларни рус адабий тили нормаларига мос равишда ёзиш ва талаффуз қилиш пропаганда қилиб келинди. Айниқса, 1940 йилда рус графикасига асосланган янги ўзбек алфавити қабул қилингандан кейин бу соҳадаги ишлар анча яхшиланди, кўрилган тадбирлар ижобий натижалар берди. Натижада ўзбек эиёлиларининг асосий кўпчилиги — ўқувчилар, студентлар, редакция ва нашриёт ходимлари, давлат муассасаларининг хизматчилари, халқ маорифи ходимлари, минглаб ўқитувчилар оммаси рус — интернационал сўз ва терминларни тўғри ёзиш ва талаффуз қилишни ўзлаштирибгина қолмай, умуман адабий нутқ нормаларини, шу жумладан интернационал сўзларни тўғри ишлатишнинг актив ташвиқотчилари бўлдилар.

Айниқса, 1940 йилдан кейинги даврда рус адабий тилининг бир қатор фонемаларини ўзлаштириш — тўғри талаффуз этиш процесси давом этди. Бу фикр биринчи навбатда рус тилидан кирган интернационал сўзларда тез-тез учраб турадиган тилорқа кенг [а] фонемасига нисбатан айниқса тўғридир. Бошқа уруғдош тилларда, шунингдек, ўзбек тилининг сингармонизмни сақлаган шеваларида мазкур унли фонемага яқин бўлган [а] товуши фонема сифатида мавжуд, лекин адабий тилимизга асос бўлган етакчи шаҳар шеваларимизда, юқорида қайд қилинган тарихий сабабларга кўра, бу товуш ўзининг фонематик хусусиятини йўқотиб айрим

фонетик шароитдагина учрайди. Асли туркий сўзларда ишлатиладиган [а] товуш ҳозирги ўзбек адабий тилида турли фонетик позицияларда турлича натижа беради: баъзан юмшоқ [ə] фонемасига, айрим ҳолларда эса тил орқа лабланган [ɔ] фонемасига мос келади. Мисолларни киёс қилайлик: *йаша—йэшэ, қара—қэрэ* (фезъл), *қара—қэрэ* (сифат), *ата—этэ, ана—энэ, тарақ—тэрқ, балалар бэлэлэр* каби.

Рус тилидан ва у орқали бошқа тиллардан кирган терминларда, асосан икки ва ундан ортиқ бўғинли сўзларда, [а] фонемаси истаган урғули позицияларда ўз сифатини сақлайди: *трактор, армия, радио, ударник, кафедра, шахмат, табель, бригада, математика, грамматика, ванна, авиа, транспорт* каби. Ўзбек тилининг адабий талаффузида урғусиз бўғинларда келган [а] товуши, худди рус тилидагидек, турлича натижа беради — кўпроқ тил олди юмшоқ [ə] ёки редуциялашган [ъ] товушини (и билан е ўртасидаги ноаниқ бир товушни) беради: *партийэ, шахмэѳ, бригадэ, кампанийэ*, (икки маънода ҳам); интернационал сўзларда рус фонемаларидан [и], [е], [у], [о] унлилари ҳам урғули бўғинларда ўз сифати ва миқдорий чўзиқлигини сақлайди; *сэнэторийэ, тормэз, пьеса, опера, модэ, содэ, прэленийэ, традицийэ, сума, тоннэ, кэлхоз, аудиторийэ машинэ* каби.

Интернационал сўзларда рус тилининг унли фонемалари ўзбек тили заминида рус адабий тили талаффузидаги сингари ўз сифат ва миқдорий чўзиқлигини тўла сақлайди, деб айтиш ҳақиқатга унча тўғри келмаса керак. Худди шу фикрни урғуга нисбатан ҳам баён қилиш мумкин. Кузатиш шуни кўрсатдики, ҳатто етук артистлар ва дикторларнинг талаффузида интернационал сўзлар составидаги рус тилига хос бўлган унли фонемалар, масалан тил орқа кенг [а] унлиси, ўзбек тилининг тилолди [ə] товуши билан русча [а] фонемаси ораллигидаги бир товуш таассуротини беради. Шаклан бу товушни [а] белгиси билан кўрсатиш мумкин. Айрим ҳолларда, айниқса бир бўғинли сўзларда келган [а] товуши ўзбек тилининг юмшоқ [ə] фонемаси билан алмаштирилади: *пэрк, тэрк, пэр* (русча пара) каби. Шуниси характерлики, бундай типдаги сўзларга аффикс қўшилгач, ургу ҳам сўзнинг бўғинига кўчади. Бир бўғинли сўзларда русча [а] фонемасининг ўзбек тилига хос бўлган тилорқа кенг [ɔ] билан алмашиниш ҳоллари ҳам тез-тез учраб туради: *пэркдэ, лекин мэй-*

да (май ойида), *мэртдан, мэртда*; кўп бўғинли сўзларда эса а > э ҳодисаси норма ҳисобланмай, эпизодик характерга эгадир.

Рус тили учун специфик фонема ҳисобланган [ы] товушини (тил ўрта тор унли) ўзлаштириш жонли сўзлашув тилида ҳам, адабий талаффузда ҳам анча секинлик билан бораётир. Алфавитимизда мазкур товушнинг ифодаловчи ҳарф бор-йўқлиги ҳақида гап кетаётгани йўқ, албатта. Бунинг бош сабаби мазкур фонеманинг артикуляцион ва физиологик хусусиятлар билан боғлиқлигидир. Рус тилида бу фонема посылка, выставка, бутылка, музыка каби сўзларда, Рыбаков, Куйбышев, Салтыков каби фамилияларда ишлатилади. Бу фонема ишлатиладиган рус сўзларининг ўзбек адабий тилида нисбатан кам бўлганлиги сабабли 1940 йилда қабул қилинган янги ўзбек алфавитига ўтишда мазкур товуш учун махсус белги (ҳарф) олинмади ва уни ҳамма вақт [и] унлиси билан алмаштириш қонулаштирилган эди. Ҳозирги адабий тилимизда [ы] унлиси иштирок қилган сўзларнинг, айниқса кўп ишлатиладиган сўзларнинг, миқдори жуда камдир.

Сифат ва миқдор эътибори билан илгари ўзбек тилига хос бўлмаган унли товушларни рус адабий тилига мослаб талаффуз этишга интилиш аста-секин рус адабий тилининг урғу системасини ўзлашувига олиб бориши табиий эди. Рус тилидаги урғунинг табиати, системасининг бошқача бўлиши, урғуси турли бўғинга тушган сўзларнинг борган сари кўпайиши ўзбек тили урғу системасини аста-секин ўзгартирмоқда ва, урғу сўзнинг охириги бўғинига тушади, деган қонданнинг кучини чеклаб қўймоқда (гап совет-интернационал сўзларидаги урғу ҳақида боради, албатта).

Рус тилидан кирган икки ва ундан ортиқ бўғинли сўзларда, юқорида қайд қилиб ўтганимиздек, урғу тушган бўғин унлиси ўз сифати ва миқдорий чўзиқлигини асосан сақлайди: *база, армия, телевизор, окучка, группа, космонавтика, космос, музыка, трактор* каби.

Бундай сўзларга аффикс қўшилганда манбадаги ўзак (негиз) унлисининг сифати ўзгаради ва урғунинг кучи ҳам сезиларли даражада заифлашади; сўзга қўшилган аффикс охиридаги бўғин бош урғуга эга бўлади, русча сўзнинг асл урғуси эса сусайиб, ёрдамчи ёки иккинчи даражали урғуга айланади: *партийэга, механизаторларга, культивациячилардан, бригадаларни, ка-*

федрані каби. Лекин бир бўғинли сўзларда, яна так-
рорлаймиз, сўзга аффикс қўшилгач, бош урғу сўнгги
бўғинга кўчаверадн *томлар* (китоб томлари), *рулга*,
паркдан каби. Бундан ташқари, урғу юзасидан кузатиш
шу нарсани кўрсатдики, икки ва кўп бўғинли рус-ин-
тернационал сўзларига ҳаракат номлари, айрим залог-
лар ҳамда баъзи феъл формаларини (сифатдош, ра-
вишдош) ясовчи аффикслар қўшилгач, бош урғу (ман-
бадаги бош урғу) ўз ўрнини алмаштиради ва ўзакдан
аффикснинг сўнгги бўғинига кўчади: *печать*—*печатла-*
моқ, *план*—*планлаштириш*, *машинна*—*машинналаштир-*
моқ, *ремонт*—*ремонтлаб*, *электр*—*электрлаш*, *механиза-*
ция—*механизациялаштириш*, *культивация*—*культива-*
циялаш (лекин *культивация* қилиш!) каби.

Шу муносабат билан қизиқ бир ҳодиса кузатилаёт-
ганлигини қайд қилиб ўтиш жонздор. Физика, химия
каби терминларда урғу биричи бўғинга тушди, бу
сўзлардан сифат формаси ясалгач (химик, физик ҳо-
диса), урғуси иккинчи бўғинга кўчиши керак, қонда
шундай, мактабларда ҳам болаларга шундай деб ўрга-
тиб келамиз. Лекин амалда шу қоидага ўзбек тилида
сўзлашувчи бирор кишининг риоя қилганлиги кузатил-
мади. Радио ва телевиденида ҳам дикторлар *физик*,
химик, *космик*, *техник* тарзида талаффуз қилаверади-
лар. Лекин кўп бўғинли сўзларда -ик аффиксига урғу-
ни кўчириш унча қийинчилик тўғдирмайди: *астрономик*,
математик, *физиологик*, *фонетик*, *синтактик* ва ш. к.
Совет-интернационал сўзларининг талаффузи ҳақида
қонда берганимизда жонли тилдаги мана шу хусусият-
ни албатта ҳисобга олиш керак бўлади (бир бўғинли
сўзларда урғунинг аффиксга кўчиши — том—томлар ҳо-
дисасини қиёсланг!).

Шу нарсани қайд қилиб ўтиш керакки, рус тилидан
олинган сўз — терминларда урғули ва урғусиз бўғин
унлиларининг сифат ва миқдори, шу муносабат билан
ўзбек тилидаги урғу системасида содир бўлаётган ўзга-
риш процесси тўғрисида айтилган фикрлар фақат биз-
нинг акустик таассуротимизга суяниб баён этилган му-
лоҳазалар бўлиб, юқорида қайд қилинган масалаларни
ҳал қилиб беришни сира ҳам даъво қилмайди. Тил
фактларини экспериментал анализ қилиш йўли билан
бу масалаларни тўғри ҳал этиш мумкин.

Специфик рус товушларидан [ф], [х] ундошларини
ўзлаштириш ҳам давом этмоқда. Маълумки, илгари ҳам

Ўзбек тилида араб ва тожик тилларидан кирган айрим сўзларнинг составида [ф] ундоши (сирғалувчи лаб — тиш ундоши) ишлатилар эди, лекин ёзувда бўлгани билан узоқ замонлар ўтиб, бу товуш жонли тилда ўзлашмади, фақат хат-саводи етук тор доирадаги шахсларгина бу товушни тўғри талаффуз эта олар эди. Ўзбек тилида сўзлашувчи аҳолининг асосий қисми [ф] товушини портловчи [п] ундоши билан алмаштирар эди: *парқ, Потима, пақат, Парғона, напақа* каби. Совет-интернационал лексик қатламнинг борган сари кўпайиши, халқимиз маданий савиясининг тинмай оша бориши, рус тилини ўрганиш иши яхшиланиб, қатъий бир системага туриши натижасида [ф] ундоши ҳам аста-секин ўзлашиб, мустақил фонема сифатида ривожланиб бормоқда.

Рус тилидан кирган сўзларда ишлатиладиган [х] фонемасининг ўзбек тили заминидagi тақдири бошқачароқдир. Уни ўзлаштириш анча секинлик билан бораётир. Масала шундаки, бу товушнинг шакли ўзбекча [х] га ўхшаса ҳам, акустик ва артикуляцион жиҳатлари билан ўзига хос хусусиятга эгадир. Ўзбек адабий тилида [х] фонемаси чуқур тил орқасида ҳосил бўладиган товушдир, русча [х] эса — оддий тил орқа ундошидир. Шунинг учун ҳам *характер, техник, механик, Харьков* каби кўпгина сўзларда бу русча ундош ўзимизнинг чуқур тил орқа [х] товуши билан алмаштирилади. Шу муносабат билан қизиқ бир ҳодисани қайд қилиб ўтиш керак. Рус тилини анча яхши биладиган ўзбек зиёлилари русча сўзлашганда [х] товушини тўғри талаффуз қилдилар, ўзбекча сўзлашганда совет-интернационал сўзлари составида келадиган [х] ундошини чуқур тил орқасида талаффуз қилишлари кўп марталаб қайд қилинди. Лекин совет-интернационал сўзлар талаффузидаги бу камчилик ҳам ўқиш-ўқитиш ишларимизда тегишли методни қўллаш ва систематик машқ қила бориш орқали аста-секин бартараф қилинишига шубҳа йўқ.

[ц] аффрикатасини (қоришиқ товушини) ўзлаштириш иши унча катта қийинчилик туғдирмайди. Бу товуш фақат сўз бошидагина тўла ўзлашиб етгани йўқ. Масала шундаки, [ц] мураккаб товуш бўлиб, [т] ва [с] ундошларининг яхлит бириквидан иборатдир. Сўз бошида иккита ундошнинг қатор келиши умуман туркий тиллар фонетикаси учун ўтмишда характерли бўлмаганлиги маълум нарса. Шунинг учун бўлса керак, эски вақтда

рус тилидан кириб қолган (асосан татар тили орқали) *черков*, *чор*, *чоризм* каби сўзлардаги ўзгаришлар ҳам, ҳозирги сўзлашув тилидаги, *сирк*, *сиркул*, *силиндр* каби алмашинув ҳам мазкур қонуннинг кучи ҳамон сақланиб келаётганлигидан дарак беради. Имломизда *черков*, *чоризм* каби сўзлар эскича ёзилиб келмоқда (талаффузи ҳам шундай), лекин янги даврда кирган сўзларни аслидагидек ёзиш ва талаффуз этиш қондалаштирилган, бу эса [ц] товушини мазкур позицияда ҳам ўзлашувига кўмак бериши шубҳасиздир.

Сўз бошидан бошқа позицияларда [ц] товушининг талаффузи деярли қийинчилик туғдирмайди. Латин алфавитига асосланган ўзбек ёзуви иш кўрган замонларда (30-йилларда) *социал*, *социализм*, *револуса*, *милиса* каби ўзгартиб ёзиш ва талаффуз этиш сунъий қоида асосида юзага келган эди². Ҳозирги жонли тилда ҳам баъзан *милиса*, *бэлниса* каби талаффуз этиш ҳоллари учрайдики, бу адабий талаффуз чегарасидан ташқаридадир.

Рус тилидан ва у орқали бошқа тиллардан кирган минглаб сўз ва терминларни тўғри ўзлаштиришга интилиш умуман сўзнинг фонетик структурасида, бўғин тузилишида сезиларли ўзгаришларни юзага келтириши табиий эди.

Бир сўзда иккита унлининг қатор келиши тарихан туркий тилларнинг фонетик қонунига зид эди. Эндиликда бу қонуннинг кучи анча заифлашди, қатор келган иккита унлини тўғри талаффуз этиш аста-секин ўзлашиб бормоқда: *радио*, *актуал*, *театр*, *поэзия*, *аудитория*, *буржуа*, *диаметр*, *ионосфера*, *диалог*, *зоология* каби. Тўғри, бу хилдаги қўлланиш (унлиларнинг қатор келиш ҳодисаси) ўтмишда араб тилидан олинган бир қатор сўзларда ҳам учрар эди (қиёс қилинг: *иона*, *манфаат*, *саноат*, *табиат*, *матбаа*, *қаноат*, *маош* каби), лекин бундай сўз ва терминларнинг талаффузи кўпинча китобий бўлиб, тегиншли маълумоти бўлган зиёлиларгина уларни қондага (араб тили қондасига) мувофиқ талаффуз этар

---

² 1929 йил Самарқанд Тил ва имло Конференцияси қарорига кўра, бошқа тиллардан кирган сўзларнинг ҳаммаси «ўзбек тилининг темир қонунига» (сингармонизмга) бўйсунган ҳолда ёзилиши керак эди. Бу ҳақда қаранг: А. К. Боровков, О некоторых очередных вопросах орфографии узб. лит. яз. ЗИВ, VII, 1935, стр. 67.

эдилар. Бундай сўзларнинг талаффузи жонли сўзлашув тилида (жонли тилга кириб ўзлашганларининг талаффузида, албатта) она тилининг фонетик қонунига мувофиқ айтилар эди (ҳозир ҳам шевалараро учрайдиган *соғат, мағорип, қаноғат, мэмлә, сэдэт* каби мисолларни чоғиштиринг).

Урта кенгликдаги [е] унлисини иккинчи ва ундан кейинги бўғинларда ишлатиш ҳам аслида ўзбек тили учун илгари характерли бўлмаган ҳодиса эди. Сўнги 25—30 йил мобайнида, айниқса зиёлилар тилида, рус тилининг бу талаффуз нормаси ҳам ўзлашиб бораётганлиги сезилмоқда: *билет, центнер, электр, комплекс, километр, балет, объект, предмет, декрет, делегат, совет, президент, университет* каби. Урғусиз бўғинларда эса, [е] фонемаси худди рус тилидагидек, кўп вақт қисқа [и] унлисига мойил бир товуш билан алмаштирилади: *тили-визьр, дилигат, тилифон, тилгираф* каби; сўз охирида [е] унлисининг ўзлашуви анча мураккаб бўлиб, одатдаги талаффузда е>:ә *правленийә, страхованийә, При-морйә, Закавказьйә* каби³.

Ҳозирги замон ўзбек адабий тилида бўғинда иккита ундошнинг қатор кела олмаслиги ҳақидаги қоида, юқорида қайд қилиб ўтилган сабабларга кўра, борган сари ўз кучини йўқотмоқда. Адабий тилнинг иккала турида ҳам (ёзма ва оғзаки) рус адабий тили талаффузига хос бўлган бўғин тузилиши нормалари ўзлашмоқда. Лекин рус тилидан кирган айрим сўзлар борки, уларнинг талаффузи, сўзнинг фонетик структураси ўзбек тили қонунига унча ҳам мос келмаганлиги сабабли, ўзига хос характерга эга бўлиб, қондадан четга чиқилади: *отпус-ка, киоска, пропуска, участка* каби (1940 йилда бу каби сўзларни шу формада ёзиш ва талаффуз қилиш қонунлаштирилган эди).

Рус графикасига асосланган янги ўзбек алфавитига ўтиш халқимиз тарихида жуда катта тарихий-маданий аҳамиятга эга бўлган революцион бир тадбир эди, бу тадбир ўзбек адабий тилининг янада ривожланишига кучли таъсир кўрсатди, совет-интернационал сўз-терминларининггина эмас, асли ўзбек сўзларини ҳам, қадим-

---

³ Интернационал сўзларнинг талаффузидаги хилма-хил ўзгаришлар ҳақида, қаранг: А. К. Боровков. Изменения в лексике узбекского литературного языка и новый алфавит, Известия УзФАН, № 7, 1940, стр. 18.

дан тилимизга кириб қолган араб ва тожик сўзларини ҳам ёзиш ва талаффуз қилишни маълум бир қоида асосида нормалаштиришга ёрдам кўрсатди. Лекин шунга қарамай, бир қатор сабабларга кўра бу масъулиятли талбирни ўтказишда айрим камчиликларга йўл қўйилган эди. Айниқса, ўзбек тилининг специфик товушлари учун олинган белгиларга нисбатан бу фикр тўғридир.

Маълумки, тил орқа кенг, бир оз лабланган [ɔ] унлисини ифода этиш учун [o] белгиси олинган эди. Янги алфавит проектини тузган ўртоқлар бу унли тожик тилидаги кучли лабланган [o] унлисинга мос келади, деб нотўғри ўйлаганлар. Пухта ўйланмай қўйилган бу қадам амалда шунга олиб келдики, алфавитимизга тилининг орқа — ўрта қисмида ҳосил бўладиган [o] товуши учун жуда ноқулай [y] белгиси олинди (бунақанги белги туркий тиллар алфавитининг бирортасида ҳам йўқ), иккинчидан, тил олди кенг [ə] унлиси учун [a] белгиси олинди. Бу белги худди [o] ҳарфи сингарин бир-биридан анча фарқли бўлган иккита мустақил товушни ифодалайди: ўз сўзларимизда, араб ва тожик тилларида кирган сўзларда [a] белгиси тил олди [ə] унлисини билдиради, совет-интернационал сўзларда эса — тил орқа кенг [a] унлисини ифода этади. Бу нарса, табиий, адабий тил нормаларини ўзлаштиришда, орфография ва талаффуз қонун-қондаларини ўқитишда бир қатор қийинчиликларни келтириб чиқарди. Бундан ташқари, рус тилидан ва у орқали кирган кўплаб сўз ва терминларини тўғри ёзиш ва тўғри талаффуз қилиш қондаларини ўзлаштиришни, демак рус тилини ўрганиш соҳасида олиб борилаётган ишларимизни сунъий равишда қийинлаштираётир (хор, том, ток, торт каби сўзларнинг икки хил талаффузини қиёслаб кўринг).

Кўринадими, алфавитимиздаги айрим ҳарфлар шакли жиҳатидан ҳам, улар ифода этган товушлар эътибори билан ҳам бошқа туркий тиллар алфавитидаги белгилардан анчагина фарқлидир. Алфавитларнинг унификация қилиш ҳақида гап бораётгани йўқ, албатта, чунки олти фонемали вокализми бўлган ўзбек алфавитининг сингармонизми сақлаган бошқа туркий тиллар алфавити билан белгиларнинг шакли ва миқдорини бир хил қилиш ҳақида сўз ҳам бўлиши мумкин эмас. Лекин шунга қарамай, масалан [a] ва [o] белгиларининг шакли ва функцияси ҳақида атрофлича ўйлаб, вазифа эътибо-

ри билан бошқа туркий тиллардаги белгиларга яқинлаштириш мумкин.

Шунингдек, ўзбек тили учун характерли бўлган [н] товуши учун мураккаб ва жуда ноқулай [нг] белгиси олиндики, туркий тиллар алфавитида бунақанги қўшалок ҳарф йўқ.

Шу муносабат билан филология фанлари кандидати марҳум Фаҳри Камоловнинг тақдим этган проекти диққатга сазовордир. Бу проектда қуйидаги ўзгаришлар кўзда тутилади:

1. Алфавитга тегишли рус товушларини ифодаловчи [ы] ва [ш] ҳарфларини киритиш (мазкур белгиларни фақат рус-интернационал сўзлардагина ишлатиш тавсия этилади);

2. Ўзбек тилидаги специфик товушларни ифода этиш учун алфавитга [а], [э], [ж] ва [н] ҳарфларини киритиш.

Тўғри, бу ҳали проектгина, Ф. Камоловнинг шахсий мулоҳазаларидир. Лекин проектдаги таклифларни чуқур ўйлаш ва атрофлича муҳокама қилиш керак бўлади, чунки пухта ўйламай кўрилган тадбирларнинг оқибати нималарга олиб келишини энди ҳамма яхши билди.

Ҳозирги замон ўзбек адабий тилининг орфографиясида ҳам жиддий камчиликлар бор. Имломиздаги ҳар хилликларнинг анчагина қисми кўп жиҳатдан ўзбек адабий тилига асос бўлган етакчи шаҳар шеваларининг ўзида турли-туманликларнинг мавжудлиги билан боғлиқдир. Имломиздаги муҳим назарий масалаларнинг пухта ишланмаслиги, умуман адабий тил нормалари устидан онгли ва системали контролнинг заиф бўлиши масалани янада мураккаблаштираётир. Етакчи шевалараро турли-туманлик ўз сўзларимиздагина эмас, балки бошқа тиллардан кирган сўзларда ҳам анчагина бор.

Биргина элашиш ҳодисасининг ўзи, унинг шевалараро тарқалишидаги ҳар хилликлар имло масаласини ихчамлаштириш, пухта қондалар яратиш йўлида жуда катта қийинчиликларни келтириб чиқараётир. Мисолларни чоғиштириб кўрайлик (фақат СаСаС типидagi сўзлар): Тошкентда: сэмэн, қэзэн, бэдэм, қэзэг, кэсэв бэзэр, йэтэг; Фарғона: сэмэн, қэзэн | қэзэн, қэзақ; Андижон: сэмэн, нэвас, эмэн, бэзар, сэпэл | сэпал; Самарқанд—Бухоро типидagi шевалар: бэзэр, қазэн, сапэл, самэн, амэн; Фарғона: дэкэ, улэк, узэг, увэг,

қуләқ, буләқ, әҳмәғ, тәшбәқә; Тошкент: дәкә, уләғ, увәғ, қуләғ, буләғ, әҳмәғ, узәғ, тәшвәқә каби.

Текширувчиларнинг қайд қилишича, Фарғона группа шеваларида иккинчи ва ундан кейинги бўгинларда [э] унлисининг ишлатилиши спорадик характерга эгадир. Бундай ҳолат аффиксларда ҳам кўплай учрайди: рақ | рәқ, мақ | мәқ, чағ, чақ | чәқ | чә: ғақ | ғәқ, даш | дәш⁴.

Ҳар хил фонетик вариантли сўзлар ва грамматик формаларнинг мавжуд бўлиши ҳам юқорида зикр этилган диалектал турлилик заминида юзага келган бўлиб, имломиздаги хилма-хилликларнинг яна ҳам кўпайишига сабабчи бўлмоқда. *Ирик—йирик, юган—жуган, юнг—жун, юр—жур, мишиқ—мушук, чак—чек, чакич—чекич, игна—нина*; аффиксларда: ли—лик—лий, тир—тил (кўкимтир—кўкимтил), чил—сил, син—са—сира (сувса—сувсира—) гич—кич—гич (қич), қиз—қаз, гиз—газ, киз—каз ва буларнинг «р/ар» вариантлари: *ўтказ—ўтқар, қутқаз—қутқар* ва кўпгина бошқа элементлар ёзилишида икки ва ҳатто уч вариантда тез-тез учраб туради.

Агар Тошкент шаҳри республикамизнинг пойтахти, илмий-маданий марказ эканлигини ҳисобга олсак, имло ва талаффузда, айниқса фонетик жиҳатдан бу шаҳар шеvasининг мавқеи борган сари кучаяётганлигига ажабланмасак ҳам бўлади. Тошкент диалекти маълум сабабларга кўра, традиция бўлиб қолган кўпгина сўз ва формаларнинг имлосини ҳам, бошқа шеваларимиздан кирган фонетик шаклларни ҳам қўллаш доирасини кун сайини чеклаб қўяётирки, имло қондаларини назарий жиҳатдан ишлаганда бу факторни ҳисобга олмай ҳеч иложимиз йўқ. Тошкент диалекти ўзбек адабий тилига фонетик жиҳатдан асос бўлган, деган тезисни имкон чегарасида амалга ошириш, мавжуд имловий ҳар хилликни кўп жиҳатдан бартараф қилиш ишини анча осонлаштиришига аминимиз. Фақат масалани назарий томондан пухта ишлаб чиқмоқ зарур.

Ҳозирги замон ўзбек адабий тилининг орфографиясида ҳал этилмаган масалалардан яна бири қўшма сўзлар имлосидир. Бу тўғрида кўпдан гапириб келинадим,

⁴ Ш. Шоабдурахмоновнинг «Ўзбек адабий тили ва ўзбек халқ шевалари» номли китобида бу масала анча муфассал ёритилган (Тошкент, 1962, 62—80-бетлар).

лекин масаланинг назарий томони пухта ишланмаганлиги сабабли қўшма сўзларнинг қайси бирини қўшиб ёзиш, қайси бирини ажратиб ёзиш керак деган саволга ҳамон очиқ жавоб беролмай келаётирмиз. Қўшма сўзлар билан сўз бирикмалари ўртасидаги чегара ҳам ҳали унча аниқланганича йўқ. Жуда кўп қўшма отлар, географик номлар имлоси ҳам қўшма сўзлар имлоси билан боғлиқ, чунки киши отлари, жуда кўп топонимлар аксарияти ўзбек тилида икки ва баъзан уч ўзакнинг бирикувидан юзага келади.

Ҳозирги кунда ўзбек адабий тили билан, уни нормалаштириш масалалари билан шугулланувчи махсус сектор бор. Ўзбек адабий тили имлоси ва талаффузининг назарий масалаларини илмий жиҳатдан чуқур ва атрофлича текшириш иши билан махсус шугулланиш вақти аллақачон етиб келган.

Ўзбекистон ССР Фанлар академияси Тил ва адабиёт институти мазкур масалалар билан доим ва систематик шугулланадиган махсус секторнинг — Нутқ маданияти секторининг бўлиши қайд қилинган жуда муҳим масалаларнинг — имло ва талаффуз нормаси масалаларининг яқин 2—3 йил ичида ижобий суратда ҳал этиши учун бош гаровдир.

ЛЕКСИКА БЎЙИЧА

Совет ҳокимияти йилларида халқ хўжалигининг мисли кўрилмаган даражада ўсиши, фан ва техниканинг ғоят ривожланиши, социалистик маданиятимизнинг гуллаши, умуман ўзбек халқининг маънавий ва руҳий ҳаётида содир бўлган революцион ўзгаришлар, биринчи навбатда, адабий тилнинг луғат составида ўз аксини топмоғи керак эди. Айниқса 30-йилларнинг бошларида луғат составини тобора бойитишга бўлган эҳтиёж борган сари кучайди. Турли-туман соҳалар бўйича пайдо бўлаётган янгидан-янги тушунчаларни ифода этиш зарурияти, биринчи навбатда, илм-фанга, ишлаб чиқаришга, маданий ҳаётга алоқадор бўлган терминологияни яратиш талабини келтириб чиқарди. Бу қонуний эҳтиёжни қоплашнинг биринчи ва асосий манбаи, табиий, ўзбек тилининг ўз ички ресурслари, жонли халқ шевалари бўлди.

Ўзбек тили лексикасини, умуман адабий тилимизни ривожлантиришда, камолотга етишувида атоқли ўзбек совет ёзувчилари Ҳамза Ҳакимзода Ниёзий, Ҳамид Олимжон, Ойбек, Ғафур Ғулом, Абдулла Қаҳҳор ва бошқаларнинг хизматлари каттадир. Улар яратган бадиий асарлар тили лексикаси ўзбек адабий тили луғат составининг асосини ташкил қилади. Шунингдек, турли соҳалар бўйича ўзбек тили илмий терминологиясини яратишда Социалистик Меҳнат Қаҳрамони, проф. Қори Ниёзий, проф. Теша Зоҳидов, Қодир Зокиров, Аюб Ғуломов, С. Саҳобиддинов, Олим Усмонов, Зарифа Саидноснирова, Собиржон Иброҳимов, Ҳомил Еқубов, Зокир Маъруфов ва бошқаларнинг жуда катта ижобий ишлар қилганликларини алоҳида қайд қилиб ўтмоқ зарур.

Революциядан кейинги йилларда ўзбек адабий тилининг ривожланиши бир қатор хусусиятларга эга эди.

Ҳаётда содир бўлаётган ўзгаришлар, қудратли қайта қуриш жараёни, табиий, жуда кўп ва хилма-хил тушунчаларни вужудга келтирди. Адабий тил лексикаси ана шу янгидан-янги тушунчаларни албатта ифода этиб бериши керак эди. Бу зарурият ўз тилимиздан ташқари бошқа тилларнинг луғат бойлигидан кенг миқёсда фойдаланишни тақозо қиларди. 20-йилларда ўз ички имкониятларимиздан фойдаланишда баъзан ортиқча хатти-ҳаракат натижасида сунъийликка йўл қўйилганлиги ҳам маълум. Кўплаб дарсликлар муаллифи ва шоир Элбек бир вақтлар 550 тача сўз-терминларни тўплаб, аввал «Туркистон» газетасида (1923, 168—198), сўнграқ «Ниқилоб» журналида эълон қилган эди. Луғатнинг кириш қисмида муаллиф қўйидагиларни ёзган эди: «Бу луғатни тузишдан мақсад барча чет сўзларни тилимиздан ҳайдаб чиқариш ва ҳақиқий ўзбек атамаларини (терминологиясини) яратишдир. Луғатни тузишда биз жонли тилда қўлланилаётган сўзлардан фойдаландик, ҳозирги тилимизда бўлмаган сўзларни эски тилда ёзилган асарлардан олдик, қийинчилик туғилдиган бўлса, биз бундай сўзларни ўзимиз сунъий ясандик».

«Чигатоӣ гурунги» деб аталган тўда вакилларининг терминология яратиш ҳақидаги тасаввурлари ана шундай эди. Ўзбек тили лексикасини «тозалашга» уриниш, ҳеч шубҳасиз, тилнинг умумий ривожланиш тенденциясини, тараққиёт қонуларини яхши тушунмасликдан келиб чиққан хатти-ҳаракат эди. Лекин қандай бўлмасин, ҳаёт ўз ишини қилди, ўзбек тили ўз ички имкониятларидан кенг миқёсда фойдаланиб, луғат составини бойита борди, бу соғлом тенденция ҳали-ҳозиргача давом этмоқда.

Шунингдек, 1929 йил Самарқанд Тил — имло конференцияси қарорига мувофиқ, илмий терминологияни яратишда рус-интернационал манбаларидан сўз олиш ҳам кенг кўламда жорий қилинди. Бундан ташқари, эски вақтларда кириб ўзлашиб қолган араб ва тожик сўзларидан ҳам шу мақсадларда фойдаланиш ижобий натижа берди.

30-йилларда территориал диалектларимиздан адабий тилга кўплаб сўз ва терминлар олинди, унча интенсив бўлмаса-да, ҳозир ҳам шу процесс давом этмоқда. Диалектлардан олинган сўз ва терминлар хўжалик ва маданий ҳаётнинг турли соҳаларида — саноат ва қишлоқ

хўжалиги, фан ва техника соҳасида, хўжалик ва маданий қурилишнинг барча соҳаларида ишлатилиб келинмоқда. Айрим хўжалик тармоқлари ривожланган йирик иқтисодий районларда (пахтачилик, чорвачилик, пиллачилик ва ипакчилик, боғдорчилик, балиқчилик, сабзавотчилик ва ш. к. ривожланган территорияларда) тарқалган жонли шевалар адабий тилимиз лексикасининг ривожланишида жуда муҳим манба вазифасини адо этиб келмоқда. Бир-икки мисол келтирамиз.

Республикамиз Совет Иттифоқининг асосий пахтачилик базаси ҳисобланади. Пахтачиликнинг илмий асосда ривожланиши муносабати билан адабий тилга қатъий тушунчаларни ифода этиб бера оладиган терминлар ва термин вазифасида қўлланиши мумкин бўлган сўз ва ихчам иборалар жуда зарур. Эҳтиёжларни қоплаш учун жонли шеваларга мурожаат қилишга тўғри келди. Жонли тилда оддий тушунчаларни ифодаловчи бир қатор сўзлар аста-секин термин хусусиятига эга бўла бошладилар: пахта (ўсимлик), тола (ҳосил), гўза, чаноқ, томир, илдиз, кўсак, кўрак (гўзани совуқ ургандан сўнг яхши пишмай қолган ҳосили) каби. Пахта уруғи учун *чигит* термини олинди. Ҳозирги тилимизда пахтачилик терминологиясининг қай даражада ривожланганлигини тасаввур қилиш учун доцент Насимжон Маматовнинг эълон қилинган ишига мурожаат қилиш кифоядир («Ўзбек тилида пахтачилик терминологияси», Тошкент, 1955). Бу асарда бевосита пахтачиликка алоқадор бўлган бир ярим мингдан ортиқроқ сўз ва терминлар келтирилади. Шу нарса диққатни жалб қиладики, илгари тожик тилидан кириб қолган сўзлар ўзбекча сўзлар билан ўзига хос синонимик қатор ҳосил қилиб, ўз сўзларимиз — оддий тушунчаларни билдиради, тожикча сўзлар эса кўпинча термин сифатида ишга солинади: *япроқ—барг, бутоқ—шоҳ, чечак—гул, чаноқ—хона, қулоқ—даҳана* ва ш. к.

Ўзбекистон ФА мухбир аъзоси проф. Ш. Шоабдураҳмоновнинг махсус ишида (Ўзбек адабий тили ва ўзбек халқ шевалари, 1962) ўзбек халқ шеваларининг адабий тил лексикасининг бойишида тутган ўрни анча кенг ёритилган. Муаллифнинг ёзишича, масалан, чорвачилик ривожланган йирик иқтисодий районларда тарқалган ўзбек шеваларида соҳага онд халқ терминологияси жуда ҳам тараққий этганлиги алоҳида уқдирилади. Табiiийки, адабий тилимиз чорвачилик терминологи-

ғияснини ривожлантиришда, биринчи навбатда, ана шу жонли шеваларга мурожаат қилди.

Академик Теша Зоҳидовнинг «Зоология энциклопедияси» номли асарида 450 га яқин қушларнинг номлари келтирилиб, уларнинг ҳар бири атрофлича изоҳланган. Проф. Р. Х. Маллин бошчилигида тузилган «Ўзбекча-русча физика терминлари» лугатида йнгирма мингдан ортиқ терминлар тўпланиб, уларнинг кўпчилиги ўзбек тилининг ўз материаллари асосида яратилган. Ботаника, химия, биология, геология, тилшунослик, адабиётшунослик, география каби фанлар соҳасида ҳам шундай лугатлар мавжуд. Лекин ҳали яхши ўрганилмаган соҳалар бўйича шеваларо материал тўплаш иши бизда яхши йўлга қўйилмаган, натижада кўпгина соҳалар бўйича терминологиянинг етишмаслиги ҳар қадамда сезилиб туради. Масалан, Хоразм области территориясида тарқалган ўзбек шеваларида балиқчиликка оид терминология анча ривожланган. Лекин лугатларимизда балиқларнинг номларидан беш-олтитаси учрайди, холос. Русча-ўзбекча лугатларда одатда балиқларнинг жуда кўп турлари «балиқнинг бир тури» тарзида изоҳланади; балиқ овига оид терминлар кўпинча тавсифий йўл билан берилади. Сўнги йилларда областнинг турли районларида, ҚҚАССРнинг Тўрткўл ва Бериуний районларидан балиқчиликка оид 500 га яқин сўз ва терминлар тўпланди. Балиқнинг турларини билдирувчи элликта сўздан лугатларда фақат 5—6 таси учрайди, холос. Материал тўплаш даврида шу элликта балиқдан 26 тасининггина русча маъносини аниқлай олдик. Айрим мисолларни келтирамиз: ойнакўз — белоглазка, ақчавақ — килька, олабуга — окунь, бакра — осетр, жойна — сом (лаққа балиқнинг энг йирик тури, энг каттаси 200 кг гача боради), зогора балиқ — камбала, леш, қаяз — усач, озерный, лоппиш — сом (лаққанинг энг кичик тури), марқа — жерех, сувон — сўган — усач, сунук — шамайка, тобон — салака, тўрта сорга, қозиқбош — маринка, қорагўз — черноглазка ва бошқалар.

Ўзбек тили лексикасининг ривожланишида, турли соҳалар бўйича илмий терминология яратишда, табиий, ўзбек тили материаллари асосий манба вазифасини ўтади, шу билан бир қаторда бошқа каналлардан — рус, араб, тожик тилларига алоқадор бўлган лексик қатламлардан ҳам кенг миқёсда фойдаланилди. Масалан, бу

ҳол Улуғ Ватан уруши йилларида ҳарбий терминология яратиш эҳтиёжини қоплашда очиқ кўринади.

Уруш йилларида а т а к а сўзи рус тилидан олинди, арабча ҳужум — наступление, хуруж — вылазка, ҳамла — налет маъноларида ишга солина бошлади; турли мансаб, унвонларни ифодалаш учун асосан рус-интернационал лексикасидан фойдаланилди: *генерал, командир, лейтенант, майор, полковник, капитан, старшина, солдат*, ҳарбий қисмларни ифодалаш учун аралаш имкониятлар ишга солинди *дивизия, полк, взвод*, лекин қўшилма «соединение», бўлинма «отделение», қисм «часть».

Шунини характерлики, уруш йилларида айрим синонимлар орасида аста-секин семантик фарқланиш содир бўлди ва улар махсус терминлар сифатида яшай бошлади. Рус тилидаги *наступление, вылазка, налет* каби сўз-терминларни аралаштириб юбориш ёки бири ўрнида иккинчисини қўллаш мумкин эмасди, аммо ўзбек тилида, айниқса урушнинг дастлабки йилларида, бундай фарқланиш бўлмаган эди. Бошда *атака*, ҳам, *наступление* ҳам араб тилидан олинган ҳужум сўзи билан ифодаланди, *налет* маъносини бериш учун аллақачон унутилган арабча *хуруж* сўзидан фойдаланилди ва маъно жиҳатдан фарқли бўлган бу сўзларни бири ўрнига иккинчисини қўллаш анчагача давом этди.

1. Ҳужум — наступление: *Одессанинг шарқи шимолда қўшинларимиз ҳужумни давом эттирдилар.* («Қ. Ўзб.» газетаси, 15. IV. 44);

2. Ҳужум — атака: *Ўз ҳужумлари ва ҳаммалари билан душманинг тинка-мадорини қурутдилар* (Ўша газета, 7. XI. 43);

3. Ҳужум — налет: *Аэропланларимиз душман позицияларига катта ҳужум қилдилар.* (Ўша газета, 1. I. 44).

Жуда кам учрайдиган арабча мухосара сўзи (қуршов, ўров) ўзбекча қамал сўзи билан алмаштирилган эди, лекин блокада маъносини бериш эҳтиёжини яна ўша арабча сўздан фойдаланишни тақозо қилди; *Одесса шаҳари 68 кунлик мухосарадан кейин...* (Ўша газета, 10. IV. 44).

Ҳарбий терминология яратишда русчадан айнан таржима қилиш (калька) усулидан кенг миқёсда фойдаланилди: *огневая точка* — ўт очиш нуқтаси, *наблюдательный пункт* — кузатиш пункти, *переп*

стрелка — отишма, соединение — қўшилма, оделение — бўлинма ва ш. к. ДОТ, ДЗОТ, қисқартирилган қўшма сўзлар русчадан шу ҳолича олинди.

Интернационал сўз ва терминларнинг таснифи ва морфология составининг анализи ушбу ишнинг вазифасига кирмайди. Бу масалалар проф. А. К. Боровковнинг тилга олинган икки ишида яхши ёритилган. Шунингдек, бу ҳақда Фахри Камоловнинг «Рус тилидан олинган сўзлар» деган ишидан, айниқса Олим Усмонов ва Ренат Дониёровнинг махсус лугатларидан тўлароқ маълумот олиш мумкин.

Ҳаётнинг барча соҳаларида ишлатиладиган бундай сўз ва терминларнинг иш кўриш доираси ҳам, турли табақадаги аҳолининг ўзлаштириш даражаси ҳам турли даврларда турлича бўлган. Шу билан бир қаторда интернационал лексик қатламнинг талаффузи ва семантикаси жиҳатидан ўзлаштирилиши ҳам фарқли эди. Октябрь иқилобидан сўнгги йилларда, айниқса рус графикасига асосланган янги ўзбек алфавитига ўтганимиздан кейин интернационал сўзларнинг талаффузи ва имлоси, семантикаси ҳам рус адабий тилига мос ҳолда ривожланди. Шу нуқтага назардан революциядан илгариги даврда рус тилидан кирган сўзларни ўзлаштириш бир қатор хусусиятларга эга эди.

Урта Осиё Россияга қўшилгач, ўзбеклар билан руслар ўртасидаги маданий ва иқтисодий алоқаларнинг борган сари ривожланиши натижасида 1870—1880 йиллардаёқ ҳам сўзлашув тилига, ҳам адабий тилга анчагина рус сўзлари кирган эди. Лекин миқдор эътибори билан у вақтларда тилга кирган сўзлар революциядан сўнг кириб ўзлашган лексик қатламга нисбатан қиёс қилиб бўлмаслик даражада оз эди. Утган асрнинг сўнгги чорагида ўзбек тилига кирган рус сўзлари кундалик турмуш-тирикчиликда тез-тез учраб турадиган ва кўпчилиги оғзаки тил орқали ўтганлиги учун, уларнинг ташқи қиёфаси — фонетик шакли анчагина ўзгарган эди: дўга (русча: дуга), хомит (хамут), саржин (сажень), сўқа (соха), талинка (тарелка, немисча — taler), памил чой (фамильный чай), чўт (счет), чўтка (щетка), патнис (поднос), чойнак (чайник), самовар (самовар), истарапил (стропило), подвол (подвал), калиш (галoши), черков (церковь). Қизиқ, проф. А. К. Боровков ўзининг бир ишида ч и т сўзи ҳам русча с и т е ц сўзининг ўзгаргани, деб изоҳ беради. Лекин Маҳмуд

Қошғарий луғатида чит — ола-була гуллари бор газ-лама, деб изоҳлаган (Индекс, 332).

Бундай сўзларнинг кўпчилиги оғзаки йўл билан сўзлашув тилидан ўтганлиги ўз-ўзидан кўришиб турибди, чунки уларнинг айримлари (масалан, сўқа, памил), фонетик жиҳатдан шу қадар ўзгариб кетганки, уларнинг бошқа тилдан олинганлиги ҳамма вақт ҳам осонлик билан уқилавермайди (*чўт* сўзининг фонетик шакли ва *самовар* сўзининг семантикасини қиёслаш кифоядир). *Кесаки, ярманка, пудратчи* каби сўзлар ҳам (кисьяк, ярмарка, подрядчик) шулар жумласидан бўлиб, тилимизга революциядан анча илгари кирган (А. К. Боровков. *Узбекский лит. яз., 27—28-бетлар*).

Октябрь инқилобигача бўлган давр адабий тили лексикаси, айниқса вақтли матбуот тили лексикаси, А. К. Боровков томонидан анча кенг ёритилган. Авторнинг тилга олинган асарида ўзбек тили лексикасининг ривожланиши икки томонлама ҳам — лексиканинг ўз тил бойликлари заминда ва рус тилидан кирган сўзлар ҳисобига бойиши муфассал кўрсатилган.

Бир қатор тарихий сабабларга кўра, Совет давридаги ўзбек тили тарихи, айниқса лексика соҳасида, шу даврдаги рус тили тарихи билан боғланиб кетади. Ўзбек тилида содир бўлган ва бўлаётган ўзгаришларни объектив баҳолаш, унинг ривожланиш йўлларини синчиклаб ўрганиб, даврлаштириш (периодизация қилиш) — ўзбек адабий тилида бирор янги сўз қачон пайдо бўлди, унинг семантикасидаги силжиш қачон рўй берди, бирор сўз рус тилидан қачон кириб келди каби сўроқларга жавоб беришгина эмас, балки шу билан бир қаторда, бирор сўз ёки терминнинг ўзбек тилида яратилиши тарихини аниқлаш талаб қилинади. У ёки бу сўз калька йўли билан юзага келдими, эски сўз янги маънода ишлатила бошладими, бари бир ҳар иккала ҳолат ҳам тилимиз тарихи учун гоаят муҳимдир.

Масалан, рус тилидан калькаланиш (айнан таржима қилиш) йўли билан *ш а н б а л н и к* (субботник) сўзи ўзбек адабий тилида 1920 йилдан илгари пайдо бўлиши эҳтимолдан узоқдир, чунки бу сўз шу маънода рус тилининг ўзида 1919 йилда ишлатила бошлаган (аниқроғи 1919 йил 10 майдан); *у д а р н и к* сўзи рус тилида 1929 йилда юзага келди, *п я т и л е т к а* (бешйиллик) — 1929 йилда (март—апрель), *к о л х о з* — 1920 йилларнинг охирида, *с т а х а н о в ц* (стахановчи) 1935 йилда

(август), радио — 1920 йиллар ўртасида, целиник — 1954 йилда (қўриқчи — қўриқ ерларни ўзлаштирувчи) пайдо бўлди.

Кўринадики, рус адабий тили лексикасида пайдо бўлган янгиликларнинг вақтига асосланиб туриб, ўзбек тилида калькалаш йўли билан юзага келган кўпгина янги сўзларнинг хронологиясини аниқ белгилаш мумкин.

Тахминан, 1932 йилнинг бошларида вақтли матбуот тилида янги бир сўз — изчил (ва изчиллик) пайдо бўлди (ушбу китобчанинг муаллифи ўша пайтларда «Каттақўргон ҳақиқати» газетасида адабий ходим вазифасида ишлар эди). У вақтларда бу сўз калька воситасида яратилганлиги, яъни русча *последовательный* (ва *последовательность*) сўзининг айнан таржимаси эканлиги, умуман 30-йилларнинг бошларида шунинг сингари жуда кўп сўз ва терминлар яратилганлиги кузатилмаган эди. Турли соҳалар бўйича ана шу йилларда юзлаб сўз ва терминлар пайдо бўлганки, маълум сабабларга кўра, уларнинг пайдо бўлиш тарихи билан бирор киши қизиқмаган (қиёс қилинг: математикада: *учбурчак, тўғри чизиқ, тенглама, бўлиш, айириш, қўйиш, кўпайтириш* ва жуда кўп бошқа терминлар; химияда: *иссиқ сими, аралашма, қотишма, қўшилма* каби; тилшуносликда: *келишик, эга, кесим, қаратқич, эргаш гап, олмош* ва ш. к.; географияда: *қўрфаз, бурун, қўлтиқ* ва ш. к.). Уларнинг тилимизда қўллана бошлаши тарихи ҳозиргача аниқланганича йўқ.

Бу соҳада олиб бориладиган ишларимиз ўз вақтида эълон қилинган терминологик ва бошқа турдаги луғатларгагина суяниб қолмасдан (у ёки бу луғат нашр қилинмасдан анча илгари сўз ёки термин амалда қўлланилиб келган бўлиши мумкин), undan ҳам муътабарроқ манбаларни, биринчи навбатда, ҳар қандай янгиликнинг жарчиси бўлган вақтли матбуот ва унинг хилма-хил турларини, программа ва дарсликларини, ижтимоий-сиёсий ва техникавий адабиётларни синчиклаб ўрганиб чиқиш талаб қилинади. Янги сўз ва терминларнинг яратилиш тарихи билан қизиқар эканмиз, аввало асосий эътибор улуғвор бешйилликлар даврига, айниқса 30-йилларга ва коммунизм қурилиши авж олдирилган ҳозирги даврга қаратилиши керак, чунки бу даврларда мамлакатимиз тарихида, халқимиз тарихида совет кишиларининг руҳий ва маънавий ҳаётида жуда катта ўз-

гаришлар, революцион силжиш ва ажойиб янгиликлар пайдо бўлди. Ўзбек адабий тили лексикасининг тарихий ривожини ҳақида гап борганда қуйидагиларга айниқса кўпроқ эътибор бериш лозим: а) ўз ресурсларимиздан фойдаланиб ясалган янги сўзларни аниқлаш; сўз яшанинги барча усуллари бўйича масалани синчиклаб ўрганиш; б) илгари бир маънода қўлланиб, янги даврда бошқача маъно касб этган сўзларнинг семантик эволюциясини чуқур ўрганиш; в) рус тилидаги сўз ва терминларини айнан таржима қилиш йўли билан сўз яшаш ва унинг турли типларини аниқлаш; г) турли соҳалар бўйича рус тилидан кириб ўзлашган совет-интернационал лексик қатламнинг тарихий ўсиш жараёнини кўздан кечириш ва ш. к.

Шунингдек, маълум тарихий сабабларга кўра, ўтмишда форс-тожик адабий тили ўзбек адабий тилининг ривожланишида араб тилига нисбатан анча кучли ва баракали таъсир кўрсатганлиги ҳеч кимга сир эмас. Ўзбек ва тожик халқларининг асрлар давомида бир территорияда яшаб, бир хил тарихий шароитда турмуш кечирганликлари туфайли урф-одатда, дунёқарашда, маданий ҳаёт (санъат, адабиёт, музыка ва ш. к.) жараёнида кўпгина муштарак элементлар юзага келди, адабиёт ва унинг турли жанрлари, расмий ҳужжатлар, илмий-фалсафий ва диний асарлар тилида, услубида жуда кўп умумий нуқталар шаклланди. Ҳатто шеърини форма — аруз вазнидан фойдаланишда ҳам ўша умумийлик мавжуд эди. Бугина эмас. Тожик ва ўзбек тилларининг ўзаро таъсири икки ёқлама (оғзаки ва ёзув орқали) бўлганлиги учун икки тилнинг бир-бирига кўрсатган таъсири айниқса кучли эди. Масалан, ўзбек тилининг лексикасида тожик сўзлари анчагина процентни ташкил қилади (8—10 процент); ўзбек тилининг грамматик структураси маълум миқдордаги тожик элементларини ўзига сингдирган, сўз яшашда бир қатор тожикча аффикслар ўзлашган; ўзбек тили фонетикасида бу таъсир айниқса кучли бўлган (унлилардаги сингармонистик оппозиянинг йўқолиши ва ўзбек тилида махсус [э] унлисининг пайдо бўлишини олимлар тожик тилининг таъсири билан изоҳлайдилар); шунингдек, ўтмишда классик араб адабий тилининг ўзбек адабий тилига кўрсатган таъсири айниқса лексикада очиқ кўринади. Сўнгги 20—30 йил ичида ўтказилган статистик текширишлар ҳозирги адабий тилмиз лексикасида (асосан

матбуот тилида) араб лексик қатламининг ҳажми тахминан 16—18 процентга боришини аниқлади (ўтмишда, табиий, унинг миқдори анча ортиқ эди).

Шу нарсани алоҳида қайд қилиб ўтиш керакки, араб тилининг ўзбек тилига кўрсатган таъсири тожик тилига нисбатан унча чуқур эмасди, араб тилидан кириб ўзлашган лексик қатламнинг кўп қисми китобий характерга эга бўлиб, асосий кўпчилиги от категориясига таллуқли ва семантик жиҳатдан мавҳум тушунчаларни ифодаловчи сўзлар эди. Шунинг учун ҳам янги даврга келиб, араб лексик элементларининг анчагина қисми нисбатан осонлик билан ўз ўринларини асли ўзбек сўзларига ёки совет-интернационал элементларига бўшатиб берди. Тожик тилидан кириб ўзлашган лексик қатлам асосан конкрет, ҳаётий зарур тушунчаларни ифодалар, бинобарин, тожик сўзларининг тилимиздаги ўрни нисбатан барқарор ва турғун. Айрим мисолларни келтирамиз.

Вақтли матбуот тилида тожик сўзлари, материалнинг характерига қараб, одатда лексикамиз умумий миқдорининг 8—10 процентини ташкил қилади. Сўнги 40—50 йил ичида тожикча лексик элементларнинг процент нисбати деярли ўзгаришга учрамади; араб лексик қатламининг процент нисбати (газеталар тили бўйича) анча камайиб ҳозирда умум лексикамизнинг 18—20 процентини ташкил қилади. Агар эски адабий тилимиз лексикасида араб сўзларининг проценти баъзан 33—35 га борганлигини эсга олсак, турли манбаларга алоқадор бўлган лексик қатламларнинг процент нисбатида нақадар катта ўзгаришлар содир бўлганлигини уқиб олиш қийин эмас.

Совет ҳокимияти йилларида адабий тил ва унинг турли-туман услублари ва жанрлари ривожланган сари кўпгина арабча сўзлар ўзбекча ёки рус тилидан кирган сўзлар билан алмаштирилди. Масалан, 20-йилларнинг ўрталарида А. К. Боровковнинг ҳисоблаши натижасига кўра, вақтли матбуот тили лексикасида араб сўзлари 32,1 процентни, тожик сўзлари 5,5 процентни, интернационал сўзлар 2 процентни, асли ўзбек сўзлари 60 процентни ташкил қилган (ҳисоб «Зарафшон» газетасининг 1923 йил 25 март сони бўйича ўтказилган)¹. Яна

¹ А. К. Боровков, Изменения в области узбекской лексики и новый алфавит на основе русской графики, Известия УзФАН, № 7 1940.

ўша автор (Боровков А. К.) қиёслаш учун К. К. Юдахин тузган луғатга сарф этилган сўзларни ҳисоблаб чиққан. Натижа шуни кўрсатдики, арабча сўзлар 28,6, тожикча сўзлар 16,9, рус-интернационал сўзлар 4,7, асли ўзбек сўзлари 50,3 процентни ташкил қилган.

Тахминан ўн йилдан сўнг, бизнинг ҳисобимизга кўра, шоир Уйғуннинг бир мақоласидаги сўзларни ҳисоблаш («Адабиётда меньшевизмга қарши», 1935 йил) қуйидаги натижаларни берди: мақолада ҳаммаси бўлиб 10086 сўз бўлиб, шундан ўзбекча сўзлар 55, арабча сўзлар 22,5, тожикча сўзлар 11,8, русча ва интернационал сўзлар 10,7 процентни ташкил қилган.

1950 йилларга келиб манзара бирмунча ўзгарган: арабча сўзлар вақтли, матбуот тилида 18—20 процентни, интернационал элементлар 14—16 процентни ташкил қилган. Айрим газеталар бўйича олинган статистик маълумот умумий картинани ўзгартрмайди, яъни лексик қатламлар бўйича мавжуд процент нисбати кескин ўзгаришга учрамаган. Шунинг унутмаслик керакки, вақтли матбуот тилида у ёки бу қатламнинг кўпайиши ёки озайиши, табиий, хабар ёхуд мақоланинг асарининг стилистик характериға, жанр хусусиятларига кўп жиҳатдан боғлиқ бўлади.

Тўғри, ҳисоблаш турли йилларда турлича авторлар томонидан (А. К. Боровков, В. В. Решетов, М. Мирзаев, И. Расулов, Ф. А. Абдуллаев ва бошқалар), шунингдек, турлича мақсадларни кўзлаб ўтказилган, лекин шунга қарамай, келтирилган статистик маълумотлар ўзбек адабий тилидаги турлича лексик қатламларнинг умумий нисбатини тўғри кўрсатиб беради.

Яна бир-икки мисол келтирамиз: «Қизил Ўзбекистон» газетасининг бир сонига жойлаштирилган (1 январь 1944) материалларнинг лексик состави билан танишиб чиқайлик. Газетанинг бу сонисида ҳаммаси бўлиб 7310 сўз бор, шундан ўзбекча сўзлар 53,6, арабча сўзлар 21,1, тожикча сўзлар 11,2, совет-интернационал сўзлар 13,9 процентни ташкил қилади. Табиийки, газетада босилган материалларнинг характериға кўра, лексик қатламларнинг ўзаро нисбати ҳам турлича бўлиб чиқди. Газетанинг шу сонисида босилган «Янги йил мадҳияси» (Собир Абдулла шеър) асарида 222 сўз бор, шундан арабча сўзлар 57 (25,5 проц.), тожикча сўзлар 52 (23,6 проц.), асли ўзбекча сўзлар 110 (49,5 проц.), русча ва интернационал сўзлар 3 та (1,4 проц.). Худди шу но-

мерда босилган «Қизил конверт» (Абдулла Қаҳҳор асари) ҳикоясида ҳаммаси бўлиб 313 сўз бор, шундан арабча сўзлар 60 (19,1 проц.), тожикча сўзлар 38 (12,1 проц.), русча ва интернационал сўзлар 29 (7,3 проц.), ўзбекча сўзлар 194 та (61,5 проц.). Кўринадики, манзара равшан, статистик маълумот ортиқча изоҳ бериб ўтиришга ўрни қолдирмайди.

Юқорида санаб ўтилган масалалардан яна бирини кўриб чиқайлик. Ўзбек адабий тили лексикасининг семантик ривожини масаласи гоёт мураккаб, шунинг билан бирга деярли ўрганилмаган соҳадир. Лексиканинг бу томондан ривожланиши эски сўзларни социал бўёқ бериш йўли билан янги маънода қўлланишида ҳам, кўчма маънода ишлатишда ҳам, давр талаби билан содир бўлган семантик силжишда сезиладики, бу процесс жамиятимизнинг ижтимоий структурасида содир бўлган ўзгаришлар билан, совет кишиларининг янгича ҳаётий муносабатлари, янги ахлоқ нормалари, янги урф-одатлари билан маҳкам боғлиқдир.

Баъзи бир мисолларни келтирамиз: ишчи сўзи инқилобнинг дастлабки йилларида ажойиб шонимиз. Ҳамзанинг революцион шеърлари туфайли тилимизда кенг миқёсда қўллана бошлади. Ҳамза ўзининг «Ишчилар, уйғон!» каби революцион шеърларида ишчи сўзининг ҳақиқий социал маъносини ҳам очиб берган («бир парча куйган қора нон учун... ўз кучинг сотиб»). Эски ёзув ёдгорликларида бу сўз жуда кам қўлланган бўлиб, дастлаб у «қорол», «лой иши билан шугулланувчи» маъносига эга бўлган (А. К. Боровков. Лексика среднеазиатского тафсира, 1963, стр. 128). Ўзбек адабий тилининг кейинги тараққиётини даврларида ҳам бу сўзнинг маъноси ўзгармаган эди. 1905—1917 йиллар ўзбек адабий тилида (асосан вақтли матбуот тилида) ишчи сўзи ҳозирги маънода ишлатилмас, унинг ўрнига маъноси унча аниқ бўлмаган арабча амала сўзи ишга солинар эди. Баъзан русча рабoчий сўзини қўллаш ҳам учрайди (у «қўзғолончи», «революционер» маъносида кўпроқ учрайди).

Худди шунинг сингари меҳнат сўзининг маъносида ҳам жуда катта ўзгариш юз берди. Ҳозирги тилимизда меҳнат сўзининг шон-шараф иши экаплагига изоҳ бермаса ҳам бўлади («Социалистик меҳнат қаҳрамони» деган улуғ унвон эга олинсин!). Қизиқ, эски тилимизда бу сўз г а м, қ а й г у сингари сўзларга синоним бўлган!

(қиёсланг: *Юз меҳнат-ғам кўнгулма сткурди фироқ* — Навоий).

Бир вақтлар араб тилидан кириб ўзлашган *ватан, миллат, олим, уламо: валад, авлод* каби юзлаб сўзлар маъносида ҳам турли типдаги семантик ўзгаришлар юз берган.

Рус тилидан XIX асрнинг сўнгги чоракларида ўзбек тилига кириб ўзлашган *самовар* сўзи ўзбек ва тожик тиллари заминида ўз маъносини кенгайтирди; «сув қайнатадиган асбоб» маъноси билан бирга қўшимча равишда *чойхона* — чой сотадиган жой маъноси ҳам ривожланди («Самоварда ош қилиб едик» жумласини қиёс қилинг!) Шуниси қизиқки, руслар ўзбек тилида ишлатиладиган *чойхона* сўзига ўз суффиксларини (-щик) қўшиб *чайханичик* шаклида ишлатаверадилар (чойхоначи), ўзбеклар эса *самовар* сўзига -чи аффиксини қўшиб, *самоварчи* формасида қўллайдилар.

Ўчоқ сўзи аслида рус тилига туркий тиллардан кирган ва XIX асрга келиб ўз маъносини кенгайтирган: *очаг* — печь; асли маъносидан ташқари, манба, бирор нарса, ҳодисанинг тарқалиш манбаи, маркази, оила, хонадон, уй, бошпана каби қўшимча маъноларни касб этган: *иметь собственный очаг* — ўз бошпанасига эга бўлмоқ, *очаг землетресения* — zilzila маркази, *культурные очаги* — маданий ўчоқлар, *детские очаги* — болаларни тарбиялаш ўчоқлари ва ш. к. Бу сўзлар рус тилидан (шу маъноларини сақлаган ҳолда) яна қайтиб туркий тилларга, шу жумладан ўзбек тилига ҳам кирди ва янги шароитда кенг миқёсда қўллана бошладди. Шуниси характерлики, бу сўзнинг иштирокида илгари учрамаган айрим сўз бирикмаларини ясайверамиз: *билим ўчоғи, маданият ўчоғи, тарбия ўчоқлари, кескинлик ўчоқлари* каби.

Совет воқелиги шароитида ҳаётий зарур бўлган тушунчаларни ифодаловчи деярли барча сўзлар, айниқса от туркумига тааллуқли сўзлар, ўз маъноларини кенгайтирган, чунки абстракцияга томон ривожланиш тенденцияси кўпроқ лексикада жуда очиқ намоён бўлади. Масалан, араб тилидан қачонлардир кириб ўзлашган *мактаб* сўзи шундоқ қараганда ҳеч қандай семантик ўзгаришга учрамагандек кўринади, аслида бундай эмас. Масала уннинг эски замонлардаги — «ўқини жойи»

маъносининг ўзгарувидагина эмас (ўқиб шароити, методи шакли ва мазмунидаги ўзгаришни уқиб олиш унча қийин эмас), балки янги даврда бу сўз маъносининг пиҳоят даражада кенгайишида, семантик ҳажмининг, жуда кўп янги сўз бирикмаларини ҳосил қилишдаги иштирокининг кенглигидадир. Кенгайтирилган лексик маънони ифодаловчи ва аташ мақсадида юзага келган бундай бирикмалар эски тилимизда, табиий, сира ҳам учрамас эди: *совет мактаби, партия мактаби, мактабга-ча тарбия, ўрта мактаб, олий мактаб, партия мактаби шахобчалари, техника мактаби, футбол мактаби; «Ленин қадамжойларига қилган саёҳатимиз биз учун бутун бир мактаб бўлди»* (газетадан) гапи состаридаги мактаб сўзининг семантикаси ҳам, «Касаба союзлари коммунизм мактабидир» жумласидаги маъно ҳам мазкур сўзнинг семантикасида содир бўлган ўзгаришлардан дарак берувчи фактлардир (қиёсланг: *олим сўзини совет сўзи билан бирга совет олими* дейиш мумкин, лекин шу сўзнинг араб тил. т.ги кўплик формаси уламо сўзини бундай сўз бирикмасида қатнаштирмаймиз).

Эски тилимизда, шунингдек араб тилида ҳам, ташкил сўзи аслида «уюштириш», «тузиш», «тарқоқ» қисмларни бир жойга тўплаш маъноларига эга эди (кўплик формаси -- ташкилот). Ҳозирги тилимизда бу сўзнинг асли маъноси сақланган, албатта, шу билан бирга бу сўзнинг семантикасидаги тармоқланни доираси анча кенгайганлигини уқиб олиш қийин эмас. Бу сўз олатда составли феъл таркибида келадн (ташкнл қилмоқ). Худди шу формада бу составли феълни жуда кўп ишлатамиз ва унга: *дарсни ташкил қилмоқ, овқатни, чой ичишни ташкил қилмоқ, далада иссиқ овқатни ташкил қилмоқ* каби маъноларни берамиз. Кўриниб турибдики, бу сўзнинг сўнгги маънолари русча организовать (ташкнл қилмоқ) сўзининг функционал иш кўриш таъсирида ривожланганмикин, деган фикр тугиладн (қиёсланг: организовать урок, организовать горячий обед на полевом стане).

Рус тилининг ўзбек тилига кўрсатган таъсири анча чуқур ва органикдир. Юз йилдан ортиқ давр ичида икки халқ ўртасидаги дўстона муносабат, аралашиб яшаш, сиёсий-иқтисодий ва маданий муносабатларнинг сиқик бўлиш ва таъсирининг икки ёқлама, яъни ҳам

ёзув орқали, ҳам оғзаки нутқ таъсирида ўтишига кенг йўл очиб берди. Бу таъсирининг кучи айниқса лексикада очиқ сезиладики, айрим томонларини биз юқорида қисқача гапириб ўтдик.

Рус тилининг бевосита таъсири натижасида калькалаш (айнан таржима) йўли билан ўзбек тилида янги-янги сўз ва терминлар яратилди, ихчам иборалар, барқарор ва ярим барқарор бирикмалар, фразеологизмлар пайдо бўлди.

Калькалаш йўли билан яратилган кўпчилик сўзлар, терминлар, сўз бирикмалари, ихчам иборалар умуман ўзбек тили лексикасининг ривожланишида жуда муҳим манба вазифасини ўтади: *темир йўл, бешйиллик, тўгарак (тўгаракчилик — кружковщина), кўрғазма, учбурчак, бешқиррали, туғруқхона, муз ёрар, изчиллик, ўнгогмачилик, тенглама, сўз боши, сўллик* ва юзлаб бошқа сўзлар, иборалар. Калькалаш янги сўз яшашнинг энг сермахсул усуллари билан бўлиб, сўз бойлигини кўпайтириш эҳтиёжи билан борган сари ривожланмоқда.

Янгидан-янги ихчам иборалар, фразеологик бирикмалар, мақолларни айнан таржима қилиб олиш инқилобнинг дастлабки йилларидаёқ анча ривожланган эди. Текширувчиларнинг қайд қилишича, масалан, «Муштум» журналида: *боши берк кўчага кирмоқ, калишга ўтирмоқ, янги Америка очмоқ, тарих гилдирагини орқага сурмоқ* (қийёсланг: зайти в тупик, сесть в галоши, открыть новую Америку, повернуть колесо истории вспять), *ёғламасанг юрмайди, сеҳрли доира, чап чўнтагига ўрмоқ, бировнинг ногорасига ўйнамоқ, хурофот нагмасига шох ташламоқ, тор (кенг) доирада муҳокама қилмоқ; совуққонлик билан иш кўрмоқ* ва бошқа кўплаб иборалар, фразеологизмлар 20-йиллардаёқ тез-тез учрагани қайд қилинган. 30-йилларга келиб калькалаш йўли билан ихчам иборалар яратиш тенденцияси янада кучайиб кетди. Сўнгги йиллар ичда турли манбалардан олинган айрим-айрим мисолларни келтирамиз: *бир ҳовуч аристократлар (горсть аристократов), на тангрига чирроқ, на шайтонга косов* (ни богу свечка, ни черту кочерга), *на шаҳарга, на қишлоққа* (ни к городу, ни к селу), *ҳечдан кеч яхши* (лучше поздно, чем никогда), *ичаги ингичкалик қилади* (кишка тонка), *кейинги число билан* (задним числом), *зангори кема капитани* (капитан

голубого корабля), *дала маликаси* (королева полей), *уруш оловини ёқувчилар* (поджигатели войны), *қурол-ланиш пойгаси* (гонка вооружения) ва кўплаб бошқа мисолларни келтириш мумкин.

Келтирилган мисолларнинг кўпчилиги адабий тилдан ўзига муносиб ўрин олди ва ўзбек тилининг лексикасини бойитувчи иборалар ҳукмида ҳар кун, ҳар соат оғзаки нутқда ҳам, ёзма адабиётда ҳам ишга солинади. Шу ерда бир муҳим масалани эсга солиб ўтиш ўринлидир. Рус тилидан калькалаш йўли билан олинган айрим ихчам иборалар, фразеологизмлар ҳам борки, улар ўз семантикаси ва грамматик формаси жиҳатидан ўзбек тилининг қоидаларига зид равишда ясалган. Шунга қарамай, уларнинг айримлари тилимизда яшаб келмоқда. Масалан, 30-йилларнинг ўрталарида ўзбек тилида йирик шохли моллар (шунга аналогия қилиб майда шохли моллар ҳам) ибораси пайдо бўлган эди. Биринчидан, ўзбек тилида бу иборанинг ўз эквиваленти (мос жуфти) бор — *қора мол!* Иккинчидан, рус тилидаги крупный рогатый скот сўзлар тартиби грамматик жиҳатдан қоидага мувофиқ маълум тартибда бириккан: *крупный скот, рогатый скот, яъни крупный сўзи рогатый сўзига эмас, скот сўзига боғланган ва иккала сўз ҳам (крупный, рогатый) бевосита скот сўзига боғланаверади* — уни аниқлаш вазифасини ўтайди. Ўзбек тилининг грамматик қоидасига кўра, *йирик шох сўзига боғланади, шохли сўзи эса мол сўзини аниқлаб келаётир, йирик сўзининг мол сўзига ҳеч қандай алоқаси йўқ*. Агар биз ана шу бирикманни яна қайтиб рус тилига таржима қилсак, скот с крупными рогами тарзидаги тамоман бошқа сўз бирикмаси ҳосил бўлади.

Лекин тилимизга кўплаб кирган ва кираётган бу ихчам иборалар, фразеологизмлар ўзбек тилида борган сари ривожланмоқда, ўзлашиб, жонли тилда ҳам, адабий тилимизда ҳам кенг миқёсда ишга солинмоқда. Тўғри, айрим иборалар газетада ёки бирор журнал саҳифасида шунчаки бир-икки марта учраб; сўнг йўқ бўлиб кетади, адабий тилдан мустаҳкам ўрин ололмай, ўткинчи характерга эга бўлади, уларнинг адабий тилдаги умрлари одатда қисқа бўлади (ичаги ингичкалик қилади, олдинги число билан, бирор тарихга кириб қолмайдик ва ш. к. қиёс қилинг).

Бундан ташқари, яна бир нарсани алоҳида уқдириб ўтиш керак: юқорида қайд қилинган янгиликлар — ихчам ибора ва фразеологизмларни яратиш борган сари интенсив тус олаётгир, бу эса ўзбек адабий тили лексикасини бойитишнинг энг маҳсулдор тури деб қаралиши керак. Шунинг учун ҳам адабий тилнинг тозалиги борасида «жон куйдираётган» ва бундай янгиликларни адабий тилга мумкин қадар яқинлаштирмасликка уринаётган шахслар ўз уришларида ҳақли эмасдирлар. «Директор ўзидами?» деган иборанинг нимаси ёмон? Биз уни ҳар соатда ўзимиз жонли тилда ишлатамиз-ку! Мақолларда, сарлавҳаларда, ихчам ибораларда гап ёки бирикманинг бирор компонентини тушириб қолдириш тилимизда жуда қадимдан бор («Гилос данагидан тасбеҳ», «Меҳнатда роҳат», «Чемпион устидан ғалаба» каби мисолларни қиёсланг). Тилнинг бу соҳадаги ривожланиш тенденцияси қудратли, унга қарши туришнинг нима кераги бор, унинг бирор фойдаси бўлармикини?

Шунинг учун ҳам бундай ихчам бирикмаларга, янги ибораларга кенг йўл очиб бериш керак деб ўйлаймиз. У ёки бу янгиликнинг яшашга ҳақи борми, йўқми, ҳаётнинг ўзи белгилаб беради.

МОРФОЛОГИЯ БЎИНЧА

Ўзбек адабий тилининг морфологик структурасида содир бўлган ўзгаришларни, юқорида қайд қилинганидек, дарҳол пайқаб олиш анча қийиндир. Лексик категорияда сўз предмет маъносини ифодалайди, морфологияда эса турли-туман формал кўрсаткичлар ёрдамида грамматик маънони ифодалайди, бинобарин, сўнгги ҳолатда унинг абстракциялашини кучи инсбатан зўрдир. Шунинг учун ҳам морфологияда содир бўлган ўзгаришларнинг манбалари, сабабиятларини чуқур ўрганиш ва батафсил ёритиш навбатдаги вазифаларимиздандир. Биз бу ерда теманинг муҳим моментларини қайд қилиб ўтиш билан чекланамиз.

Ўзбек адабий тилининг, айниқса сўнгги 30—40 йиллик тараққиёт даврида кўпликни ифодаловчи -лар аффикси функционал чегарасининг анча кенгайганлиги сезилади. Бу аффикс ўзининг одатдаги функцияларидан ташқари (кўплик, умумийлик, биргалик, кучайтириш, чоғиштириш, тахмин, камситиш ва ш. к.) -лар аффиксини олган от бошқа бир от билан бирикиб ўзига хос сифат ясайди, аниқловчилик конструкция компоненти сифатида иштирок қилади. *Пионерлар саройи, болалар боғчаси.* Бундай бирикмаларда -лар аффиксининг асосий функцияси аниқланмишнинг кўпчиликка қарашли эканлигини, аниқланмишга алоқадор бўлган предметнинг кўп эканлигини алоҳида қайд қилишдир. Янги даврда бу каби конструкцияларни қўллаш донраси анча кенгайди (илгари ҳам унинг модели мавжуд эди, албатта). 1950 йиллар бошида, айниқса вақтли матбуот тилида, бирикманинг биринчи компоненти баъзан бошқача шакллаша бошлади (кўпроқ интернационал сўзлар иштирок қилган бирикмаларда): *коммунистлар пар-*

тияси — коммунистик партия, большевиклар матбуоти — большевистик матбуот ёки биринчи компонентдан -лар аффикси тушириб қолдирилади: бола боғчаси каби.

Илмий терминологияни яратишда, табиий, рус тили асосий манба вазифасини ўтади. Бу фикр терминнинг ўзини бевосита қабул қилишга ҳам, калька йўли билан (айнан таржима) сўз ясашга нисбатан ҳам тўғридир. Шунинг учун бўлса керак, бирикма воситасида яратилганда терминларда биринчи компонентда (рус тилида иккинчи компонентда) кўплик формаси одатда сақлаб қолинади: *умуртқалиқлар, сувда сузувчилар* (онласи, туркуми) каби. Бунда маълум оиллага кирган ҳайвонларнинг, турга алоқадор бўлган тушунчаларнинг тури, хили кўп эканлиги ўқдирилади.

Бир жинсга тааллуқли предметларнинг жамини билдириш ҳам, бирор предметнинг сорти, хилни англатиш функцияси ҳам ҳозирги тилимизда -лар аффиксининг янги даврда юзага келган қўшимча маъносидир, деб қаралиши керак: *газеталар ўқиб турибсизми? Магазиндан китоблар, қаламлар олдим, складда тахта-лар, ёғочлар, рейкалар сотилади* каби бирикмаларнинг биринчи компонентига -лар қўшиш тилимизда янги ҳодиса. Магазинлар тепасида ёзилган *газламалар* каби лавҳалар русча *ткани* сўзининг айнан таржимасидир, ваҳоланки, газлама сўзининг (сўз формасининг) ўзида кўплик тушунчаси ҳам, тур тушунчаси ҳам мавжуд. Ёки *озиқ-овқат* типдаги жуфт сўзларда жамлаш маъноси ҳам бор, улар овқатларнинг тури ҳар хил эканлигини англатади. Демак, унга -лар қўшиш (яъни озиқ-овқатлар)нинг ҳеч қандай ҳожати йўқ. Лекин умуман олганда, предметнинг турини, хилни ажратиб кўрсатишга интилиш тенденцияси тилимизда кучайиб бораётганлиги очиқ сезилиб турибди. Сўзлашув тилида *қовунлар пишди, олмалар тўкилиб ётибди* каби гапларда бир жинсдаги предметнинг тури, хили эмас, балки -лар аффикси ёрдамида эмоционаллик ифодаланган, маъно кучайтирилган; ҳовлида бир туп олма яхши пишган бўлса ҳам, *олмалар пишди* гапини ишлата берамиз (қиёслаш: олчалар пишди, сувлар оқиб ётибди — бунда предметнинг турига ишора йўқ, фақат маъно кучайтирилган). Шунинг учун бўлса керак, *газламалар, сувлар* (минерал сувлар) ўзбек тилида сўзлашув-

чи шахслар назарида сунъий эканлиги сезилиб туради. Ҳамма гап рус тилида кўплик формаси ифодалаган маъноларнинг ўзбек тилида **-лар** аффикси англатган маъноларга ҳамма вақт ҳам мос келвермаслигидир.

Ўзбек тилидаги келишикларнинг кўп функцияли эканлиги кўпдан маълум нарса. Бу фикр айниқса қаратқич, жўналиш ва чиқиш келишикларига нисбатан тўғридир. Ўзбек адабий тилининг сўнгги ривожланиш даврида келишиклар функциясининг кенгайиши билан бир қаторда қизиқ бир ҳодиса рўй бермоқда: илгари маълум функцияда қўлланиб келган келишик аффикси ўрнига худди шу вазифани ўташ учун бошқа келишик формаси ёки кўмакчили конструкцияни қўллаш ҳодисаси тез-тез учрамоқда, бу эса ўз қаторида параллел грамматик формаларни кўпайтирмоқда, шу билан тилининг функционал имкониятлари чегараси кенгаймоқда. Бир-иккита мисол келтирамиз: *ўйламоқ* феъли одатда тушум келишигини бошқаради; *Шуни бир ўйлаб кўр, отингни ўйламадингми?* каби. Шу билан бир қаторда *бу ҳақда (тўғрида) ўйламоқ, бунинг устида ўйламоқ* каби конструкциялар айниқса сўнгги вақтларда жуда кенг кўламда қўлланмоқда: *ҳақда ўйламоқ* тилимиз тарихида учрайди, албатта (қиёсланг: хусусида ўйламоқ), лекин феъл бошқарувидagi фарқ — маънони фарқлашга интилиш (*уни ўйла* мисолида) ҳаракат предметга «ўтган», «сингган», ҳақида ўйла — конструкциясида объектга яқинлашиш, унинг бир томонига таъсир кўрсатиш маъноси бор) бу хилдаги конструкцияларнинг ривожланишига туртки берган; *устиди ўйламоқ* иборасида объектга кўрсатилаётган таъсир яна ҳам заифдек сезилади. Сўнгги конструкцияни эски манбаларда учратмадик, эҳтимол бу хилдаги иборалар бевосита рус тилининг «думать над чем» типидagi конструкциялар таъсирида вужудга келгандир (айниқса таржима адабиётимизда бундай мисоллар кўпроқдир).

Икки келишикли конструкция (воситали+воситасиз тўлдирувчи типидagi конструкциялар) *тиламоқ, истамоқ, орзу қилмоқ* каби феъллар билан бирикиб келганда одатдаги жўналиш келишиги формаси ўрнида ўрин келишигини қўллаш ҳоллари тез-тез учраб туради: *ишингизга — ишингизда муваффақият тилайман, оилавий ҳаётингизда бардамлик тилайман* каби, лекин сиз-

га соғлиқ тилайман. Бу типдаги мисолларда ҳам русча конструкциянинг таъсири бордек сезилади (қийсланг: желаю успехов в вашей личной жизни).

Тилимизда *кулмоқ* феъли одатда жўналиш келишигини бошқаради (Бировга кулмагил эниҳор, сенга ҳам кулувчилар бор). Айниқса тилимизнинг сўнгги тараққиёт даврида -дан *кулмоқ*, *устидан кулмоқ* типдаги конструкциялар ҳам ривожланди. Бу типдаги мисолларда ҳам русча конструкциянинг таъсири кўринади: *смеяться над кем — кимнинг устидан кулмоқ*. Яна қийс қилинг: *устида ўйламоқ*, *устида ишламоқ*, *устида бош қотирмоқ*, китоб устида ўтирмақ (русчаси: думать над чем; ломать голову над чем, сидеть над книгой). Шундоқ қараганда, китоб устида ўтирмақ ибораси ҳеч ҳам мантиққа тўғри келмайди, лекин оғзаки ва ёзма нутқимизда ҳар кун, ҳар соат мазкур конструкцияларни ўзимиз ишлатамиз. Муҳтарам проф. Иззат Султоновнинг бир ишида (Абдулла Қодирийнинг «Ўтган кунлар» романига ёзилган сўз боши) қуйидаги конструкция учрайди: «Абдулла Қодирийнинг революциядан илгариги асарлари ҳаётнинг талаби, рус маданияти ва адабиёти таъсири остида янги реалистик адабиёт жанрлари яратишга интилиш...».

Бу типдаги конструкциялар аста-секин ихчам ибора тусини олиб, қўлланмиш донраси борган сари кенгаймоқда. Русча инфинитивли бирикманинг ўзбек тилида жўналиш келишиги формаси орқали берилишида ҳам қандайдир ўзгалик сезилади: *ишлашга қўймайди*, *ухлашга бермайди* каби мисолларга русча *не дает работать*, *не дает спать* конструкциясидан қолип кўтарилганга ўхшайди.

Шу муносабат билан бир нарсани эслатиб ўтиш ўрнидир: жонли сўзлашув тилида (демак, шеваларда ҳам) рус тилидаги инфинитивли форма шу ҳолича олиниб, ўз сўзимиз билан (асосан феъл) ишлатиш ҳодисаси кенг тарқалган, лекин адабий тилнинг ёзма тури бу хилдаги бирикмани тан олмайди (ҳали норма тусига кирган эмас): *звонить қилмоқ*, *заседать қилмоқ*, *обсуждать қилмоқ*, *зайнит қилмоқ* (бу мисолларда инфинитив формаси от маъносидан қўлланган, албатта). Айрим туркий тилларда бу типдаги конструкция адабий тилнинг нормаси сифатида ишга солинади (масалан, татар тилида), ўз-ўзидан аёнки, ҳаётий зарур бўлган айрим

бирикмаларни (масалан, звонить қилмоқ бирикмасини, сўзни ҳам, грамматик формани ҳам) адабий тилимизнинг ёзма турига ҳам киритиш ўринли бўлар эди.

Ҳозирги тилимизда яна шундай бошқарув типлари учрайдики, бошқарилувчи рус тилидан олтиган сўз, бошқарувчи эса ўзбекча (одатда феъл) бўлади. Бирор предметни англатувчи бундай сўзлар янги тушунчани ифода этганлиги учун бўлса керак, маълум феъл билан бириккан сўзнинг бошқарилув формаси ҳар хил бўлади (турли келишник аффиксларини олади ёки кўмакчили конструкция ясайди:) бошқарувчи сўз ҳам баъзан ҳар хил бўлади. Бундай сўз бирикмаларига нисбатан бирор қонда беринч ҳам мушкул иш: *телефонда гапиришмоқ, телефондан гапиришмоқ, телефон орқали гапиришмоқ, телефон билан гапиришмоқ, телефон қилмоқ, телефон қоқмоқ* (қийёслам: звонить қилмоқ); *телеграмма қилмоқ, телеграмма қоқмоқ, телеграмма бермоқ* (қийёслам: звонить қилинг: «Кампирлар сим қоқди»).

Лекин *машинада келди, машиналик келди, машина билан келди* типдаги бошқарувни юқорида келтирилган конструкцияларга ўхшатиб бўлмайди, чунки сўнги мисолда функция алмашилиш ҳодисаси рўй берган, яъни тилимизда илгарини ҳам *отда келди, отлиқ келди, от билан келди* бирикмалари мавжуд эди, шунга кўра бу ерда транспорт воситаси алмашган холос, грамматик кўрсаткич ўз формасини сақлаб қолган.

От бошқарувидан ҳам илгарини камдан-кам учрайдиган айрим конструкциялар аста-секин ривожланмоқда. Гап фақат тилимиз учун янги бўлган: *масала билан қизиқиши, спорт билан шуғулланиши, галаба билан табриклаши* типдаги бирикмалар ҳақидагина бораётгани йўқ, балки илгарини (ёзув ёдгорликлари тилида) жўналиш келишинини бошқарган айрим сўзларнинг кўмакчили конструкция билан бирикувида ҳамдир:— *устидан галаба* (душман устидан галаба, чемпион устидан галаба) каби конструкциялар ҳам борган сари ривожланмоқда. Бу типдаги боғланишлар рус тилидаги *победа над...* конструкциясининг модели замида юзага келганлиги кўришиб турибди; *директор ўзидами?* (ўз ўрнида борми маъносидан) нбораси ҳам русча «директор у себя» гапининг айнан таржимасидир.

Феъл чет тил таъсирига берилавермайдиган категориядир, бу кўндан маълум бўлган ҳақиқатдир. Бу ер-

да фақат ўзбек тилининг сўнги 50-60 йил ичида ўз имкониятлари чегарасида содир бўлган ўзгаришлар, функционал ривожланиш ҳақида гап бориши мумкин.

-япти аффиксининг адабий тилга кириб келиши тарихи 60--70 йилдан нарига ўтмайди. Дастлаб бу аффиксин олган форма (турли фонетик вариантлари билан) айни ҳозирги замон маъносини ифодалар эди. Унинг мазкур функцияда қўлланиши ҳатто 20-йилларда ҳам жуда чекланган эди (кўпроқ Ҳамзанинг драматик асарларида қўлланиши қайд қилинди). Масалан, Абдулла Қодирийнинг тарихий романиларида бу форманинг функциясини асосан ҳозирги-келаси замон формаси бажарган: *келяпти* ўрнига *келадур*. Асарда иштирок қилган қаҳрамоннинг қайси социал табақага мансуб эканлигига қараб «япти» формаси ҳам диалогик нутқда учрайди (Масалан, Сафар бўзчи нутқида «Меҳробдан чаён» романида).

Ҳозирги замон феъл формасини ясовчи -япти аффикси вақтли матбуот, драматик асарлар тилида революциядан илгари ишлатилганлиги қайд қилинган (А. К. Боровков. Ўзбекский лит. язык в период 1905—1917 гг., Ташкент, 1941, стр. 23). Ҳамза Ҳакимзода Ниёзийнинг асарлари тилида бу форма тез-тез учраб туради (Айниқса драматик асарларида). 20-йилларда бу феъл формаси адабий тилдан мустаҳкам ўрни олди. Сўнги 30—40 йил ичида -япти формаси ўз маъно ва функциясини аста-секин кенгайтира борди (ҳозир бу аффикс ёрдамида айни ҳозирги замон формаси ясалади, шунингдек *келяпти* формаси умумий замон ва яқин келаси замон маъноларини ҳам ифодалаши мумкин).

Келяпти формаси барча шеваларимиз вакиллари нутқида, биринчи навбатда, зиёлиларимиз тилида, ўзлашиб бормоқда ва адабий тилнинг муҳим кўрсаткичларидан бири сифатида кенг миқёсда қўлланмоқда. Мазкур грамматик форманинг функционал рамкаси кенгайибориши, бошқа диалектларимиз вакиллари тилида дублет (жўфт) шаклларининг юзага келишига сабабчи бўлди: жойларда -япти формаси билан бир қаторда диалектларнинг ўз формалари ҳам ишлатилади: *япти/вәтти*, *япти/вәтир*, *япти/ётир*, *япти/әпти*, *япти/ятти*, *япти/утти*, *япти/ватти* ва ш. к.

Шуниси характерлики, сўнгги 25—30 йил ичида Тошкент диалектига хос бўлган *-ётибди* формаси ҳам параллел суратда ишга солиниб (япти билан функцияси бир хил), ишлатилиш доираси кенгайиб бормоқда (диалектда бу форманинг ёлғиз бўлишсиз формаси қайд қилинган), *кевэтти*, лекин *кемиётитти*: Қизиқки, бу форма 20-йиллар адабий тилида камдан-кам учрар эди. Масалан, Абдулла Қодирийнинг тарихий романларида бу форманинг ишлатилиши эпизодик характерга эга (... ўзи ҳам қатнай-қатнай ўлаётибди, кеча уч қайта келиб кетди. «Утган кунлар», 171-бет).

Бадний проза тилида, айниқса Абдулла Қаҳҳор ва Ҳамид Гулом асарлари тилида, юзта мисолдан тўқсон-таси *-ётибди* формасига тўғри келади. Вақтли матбуот тилида ҳам бу форма онда-сонда учраб туради. Келиб чиқиши ҳозирча жуда ҳам аниқ бўлмаган бу форма (Тошкент диалектида ишлатиладиган феъл формасининг инкор шаклига кўра аналогия йўли билан ривожланган бўлса керак, деб тахмин қилинади) -япти шакли билан параллел суратда кенг миқёсда қўлланилиб, ўз иш кўриш доирасини борган сари кенгайтормоқда.

1929 йилда қонунлаштирилган *-ётир* формаси асосан Хоразм ўғуз шеваларига хос морфологик кўрсаткичдир. Ҳозирги адабий тилимизда мазкур форма юқори услубда ёзилган шеърий нутқда, расмий, ҳужжатлар тилида учрайди, матбуот тилида феълнинг умумий замон маъносини ифодаловчи форма сифатида ишлатилади, бадний адабиётнинг проза жанрида унинг қўлланиш доираси жуда чекланган.

Хоразм шеваларига (ўғуз ва қипчоқ шеваларига) хос бўлган *-жак* формаси ҳақида ҳам шунини айтмоқ мумкин (бу аффикс аниқ келаси замон феъл формасини ясайди). Шеърий нутқда, расмий ҳужжатлар, кўтаринки услубда ёзилган текстлар тилида бу форма кўпроқ учрайди.

*Енгажак мутлақо ленинча гоё,
Бизнинг кўчада ҳам байрам бўлажак*

(Ғ. Гулом).

Лекин марказий шаҳар шеваларининг вакиллари тилида *-жак* формаси айрим ихчам бирикмалардагина учрайди: *келажак йил*, *бўлажак тўйимиз*, лекин *ёзажак хат* тарзида қўллаш учрамайдн.

Феълнинг функционал формаларидан **-гунча** ва **-ганча** аффиксларининг маъноларидаги фарқланиш ҳам диққатга сазовордир. Ҳозирги тилда-гунча пайт равишдоши формасини ясайди, **-ганча** қўшимчасини олган феъл қиёслаш, чоғиштириш маъноларини ифодалайди. Келиб чиқиш эътибори билан бу иккала аффикснинг негизи бир эканлиги кўпдан маълум. *У келгунча қараб тур; иш сен ўйлаганча бўлмади.* Маълум бўлишича, тарихан бир кўрсаткичнинг икки хил функцияни бажаришида ва шунинг тақозоси билан шаклан фарқланишида Тошкент диалектининг муҳим роль ўйнаганлиги сезилиб турибди (қолган шаҳар шеваларимизда иккала маънони ҳам **-ганча/гинча**, қипчоқ шеваларида- **ганча/ғанча** формаси ифодалайди (ўғуз алынча/гэлинчә).

Табийки, ҳозирги замон феълни ясовчи **-япти**, **-ётир** формасининг функционал ривожини **-ётган** кўрсаткичи воситасида ясаладиган сифатдош формаси иш кўриш доирасининг кенгайишига туртки берган. Революциядан кейинги йилларда, 20-йиллар адабий тилида, айниқса, бадий адабиёт тилида, сўнги форма камданкам учрайди, унинг ўрнида кўпроқ **келадур** феълга **-ган** аффиксини қўшиш орқали ясалган сифатдош формаси кўпроқ учрайди (масалан, Абдулла Қодирийнинг тарихий романилари тилида: боратурган, келатурган). 1930 йилларга келиб бу икки турдаги сифатдош формалари шакл ва маъно жиҳатдан фарқлана борди, *келатурган//келадиган* ҳамда *келаётган/келаятган* тарзида икки хил грамматик форма шаклланди; биринчиси келаси замон сифатдошини ясайди, иккинчиси ҳозирги замон сифатдош формасининг кўрсаткичи сифатида иш кўради.

От категориясига тааллуқли айрим маҳсулдор аффиксларнинг функционал ривожини ҳам адабий тилимизда содир бўлган ва бўлаётган ўзгаришларнинг муҳим бир қисмини ташкил қилади: **-ли**, **-лик**, **-чи**, **ча**, **-ма**, **-лаш**, **-дош**, **-чилик** ва ш. к. Ясовчи аффиксларнинг функционал ривожини ҳақида батафсил сўзлаш бу ишнинг вазифасига кирмайди. Биз фақат айрим аффикслар ҳақидагина қисқача изоҳ бериш билан чекланамиз.

Тил тарихида **-ли** аффикси **-лик** (фонетик вариантлари билан) кўрсаткичи билан кўп вақт шаклан ўхшаш

бўлган (-лиг) -лиғ, -лик (лық), ҳар ҳолда XV асрдан кейинги классик адабий тил ёдгорликлари шунга далолат қилади. Агар ўғуз группа шеваларига алоқадор бўлган айрим ёдгорликларни ҳисобга олмасак (масалан, Хоразм авторлари тилида), -ли аффикси ўзбек адабий тили заминида ривожланмаган. Бу аффикс асримизнинг бошларида вақтли матбуот тилида учраганлиги ва аста-секин ривожланганлиги қайд қилинган (А. К. Боровков, Развитие..., О. Мадраҳимов, Ўзбек тилида янги ясалишлар...).

Ўзбек адабий тилига асос бўлган марказий ўзбек шевалари (қарлуқ шевалари) материаллари бу аффикс (« — ли» аффикси) ўзбек классик адабий тили заминида юзага келмай, балки бошқа уруғдош тилларнинг (асримиз бошида матбуот тили орқали озар ва татар тиллари) таъсири орқали кирганлигини ва аста-секин ривожланганлигини кўрсатади. Революциядан кейин ҳам бу аффикс сифатнинг айрим турларини ясовчи кўрсаткич сифатида тилимиздан мустаҳкам ўрин олди. Ҳатто 20-йиллар бадий адабиётида ҳам унинг қўлланиш донраси анча кенгдир (... олти ёшлар чамали, оқ тусли, қора кўзли кўркамгина бир бола чиқиб келди.— А. Қодирий, «Меҳробдан чаён», 106, ...ўн бир ёғочли катта мунаққаш уй. Уша ерда). Худди шу асарнинг ўзида аффикснинг мазкур функцияси -лик кўрсаткичи орқали берилган ҳоллари ҳам анчагина учрайди... узун бййлик, қора узун соқоллик... қорача тусли бир йигит эди (ўша асар, 23-бет). Ҳозиргача бу иккала аффикснинг қўлланишидаги ҳар хиллик давом этмоқда (1956 йили орфографик қондалар рисоласида ўринга муносабат билдирувчи аффиксни -ли тарзида эмас, -лик шаклида ёзиш кераклиги ҳақидаги қонун эсга олинсин!). Шуниси қизиқки, -ли аффикси билан қўлланадиган сифат эгаллик олгач, (қора кўзлим, чечан сўзлим тарзида) бир [г] «орттирилади» (қиёс қилинг: Қалам қора қошлигим,... қора кўзлим, ширин-шакар сўзлим... Тўроб Тўла). Маълум бўладнки, жонли сўзлашув тилида бу аффикс -ли шаклида ҳали ҳам ўзлашиб етмаган, талаффузла аффикс охиридаги ундошнинг асари қолган (Тошкентда: қишлий!).

Ҳозирги тилимизда -ли аффиксининг тўла ўзлашиб етмаганлигини шундан ҳам қиёс қилса бўладнки, қишлик кийим, ёзлик мева типидagi сифатларда, ейишлик,

-лик аффикси ёрдамида ифодаланади: *соатлик танаффус, йиллик план, кўрпалик чит, тошкентлик дўстим* каби. Шу нуқтан назардан ҳозирги тилимизда -лик аффиксининг функционал ривожланиши билан боғлиқ бўлган масалани махсус текшириш, от, сифат ясаш функциясини қатъий чегаралаб бериш зарур бўлади.

Ҳозирги тилимизда **-чилик** мураккаб аффиксининг иш кўриш доираси жуда кенгайган. Бу аффикс тарихий ёдгорликлар тилида жуда ҳам кам учрайди. «Муқаддimmat-ал-адаб»да бу аффикс учрамайди, «Тафсири» тилида ҳам бир-иккита мисолларгина қайд қилинди: *қойчылық, йалганчилық*; Алишер Навоий асарларида ҳам шундай. «Бобирнома» асарида *офтобачилик; гунчачилик* каби бир-иккита мисол учратдик. Проф. А. К. Боровковнинг тилга олинган асарида бу аффикс қайд қилинмаган. Ҳозирги жонли шевадарда бу аффиксининг ниҳоят даражада сермаҳсул эканлигини назарда тутсак, ўтмишда ҳам мазкур кўрсаткич нисбатан кам бўлса-да, анча кенг ишлатилганлигига ишонч ҳосил қиламиз.

Революциядан сўнги даврда бу аффикс ривожланиб, қўлланиш чегараси жуда ҳам кенгайиб кетганлиги очиқ сезилади. Бу кўрсаткич қўшилиб келган сўзнинг семантикаси -лик аффикси қўшилган сўз билан кўп вақт маънодош, ёхуд қўшимча маъно орттирган, ё бўлмаса, янги давр талаби билан ўзгача маъно вужудга келиб ривожланган. Уларни санаб ўтайлик:

1. Бирор касб-машғулот отини ясаш бу аффиксининг энг кенг тарқалган асосий функциясидир. Сўнги 40—50 йил ичида **-чилик** аффиксининг функционал ривожига туртки берган нарса умуман ҳаётимизда содир бўлган ўзгаришлар — снѐсий-иқтисодий ва маданий, хўжалик тармоқларининг мисли кўрилмаган даражада ривожланиши бўлди, коллектив хўжалик шароитида илмфанга асосланган турмуш-тирикчилик шароитининг вужудга келиши бош ролини ўйнади. Масалан: уй ҳайвонларининг коллектив хўжалик шароитида кўплаб ўстириш, урчитиш усулларини, табиий, илгариги замонларда бўлиши мумкин эмас эди: *молчилик, қўйчилик, отчилик, паррандачилик, деҳқончилик*да ҳам шундай: *бедачилик, уруғчилик, сабзавотчилик, узумчилик, пахтачилик* ва ш. к. Шуниси қизиқки, илгариги даврларда **-лик** қўшимчасини олган отларда **-чилик** аффиксининг

функционал ривожни натижасида ўзаро жуда кучли маъно фарқланиши содир бўлган: *отлиқ* — отга эга бўлган, суворий, *отчилик* — ҳайвонни коллектив хўжалик шаронтида кўплаб ўсдириш, кўпайтириш касби, машгулот; *уруглик-уругчилик*, *чўчқалик-чўчқаччилик*, *бошлиқ-бошчилик* каби жуфт сўзларнинг англатган маъноларидаги фарқланиш ҳам шу процесс билан бевосита боғлиқдир. Бошқача қилиб айтганда, янги социал ҳаёт, янги ижтимоий муносабатларнинг юзага келиб ривожланиши ва меҳнат тақсимотининг мисли кўрилмаган даражада тараққий этиши *-чилик*, аффиксининг қўлланишидаги кучли тенденцияни белгилаб берди.

2. *-чилик* аффиксини олган от касб, машгулот маъносига эга экан, албатта замон ва макон тушунчалари билан боғлиқ эканлиги ўз-ўзидан келиб чиқади: *деҳқончилик*, *ипакчилик*, *боғдорчилик* каби сўзларда касб, машгулот маънолари билан бир қаторда вақт, замон, маълум вақт чегараси ҳам, сезон, фасл маънолари ҳам мавжуд бўлади, шу сабабли бу аффикс сўзнинг лексик маъносига кўра ҳам ўз иш кўриш доирасини кенгайтира борган. *Емғиргарчилик*, *лойгарчилик*, *қишчилик*, *қўшничилик*, *тўйчилик*, *колхозчилик*, *маҳаллачилик* (махсус текширишда буларнинг ҳаммасининг маъно хусусиятларини айрим-айрим кўрсатиш керак, албатта); *темирчилик* ёлғиз касб-ҳунарнигина эмас, балки шу касб билан шуғулланувчи шахсларнинг турган ёки ишлаган ўринини ҳам, маҳалласи, гузарини ҳам англатган.

3. Доний касб-машгулот маъносидан аста-секин бирор гояга, сиёсий оқимга, ҳаракатга мансублик, мойиллик каби маънолар ривожланган. Мазкур аффиксини олган от семантикасидаги бу ривожланиш совет даврида содир бўлганлигини гапириб ўтириш ортқчадир; *стахановчилик* (ҳаракати), *бухаринчилик*, *маниловчилик*, *босмачилик*, *султоналиевчилик*, *тўғаракчилик* (русча: кружковщина) каби. Табiiйки, бирор гояга, ҳаракатга мойиллик, мансублик тушунчаси аста-секин бу аффиксининг иш кўриш доирасини янада кенгайтирган ва «шуғулланиш» тушунчаси билан боғлиқ бўлган абстракт маъноли сўз яшаш вазифасини ҳам юклаган: *йўқчилик*, *қаттиқчилик*, *яшасинчилик*, *ура-урачилик*, *иккиюзламачилик*, *ўзибўларчилик*, *ҳай-баракаллачилик*, *қўшмачилик*, *ишонмовчилик* каби.

4. Айрим отларга қўшилиб келган **-чилик** ва **-лик** аффикслари икки хил форма ясашлари мумкин. Шу билан бирга параллел қўлланилганда, сўзнинг лексик маъносидаги фарқни сезиш анча қийин бўлади; сўзлар маъносида фарқ йўқдек туюлади. *Қуллолик-куллочилик, қоровуллик-қоровулчилик, кустарлик-кустарчилик, боғдорлик-боғдорчилик* каби, баъзан икки форманинг ўртасида лозим фарқлар ҳам бўлиши мумкин. Мисолларни қиёсланг: — *менга текканигда, камбағаллигимни билмасмидинг?*, — Камбағалчилик ўлсин!» (камбағалчилик — камбағал, одамларнинг яшаш равиши, ҳаёт кечириши (А. Қаҳҳор).

5. Бу мураккаб аффикс қўшилиб келган сўзларнинг англатган маънолари борган сари кенгайди ва **-лик, -чилик, -ли** сўзлар маъносида баъзан жуда катта фарқ юзага келди: *озлик-озчилик, камлик-камчилик, кўплик-кўпчилик* (русча маъноларини қиёсланг: малость — недостаток, множество — большинство); *бошлиқ — бошчилик* (русчаси: главарь — руководство), *гиштлик — гиштчилик* каби.

6. Форс-тожик тилидан кириб ўзлашган **-боз, -манд, -кор, наз, -дўз, -соз, -хўр** каби аффиксларни олган отларда табиий, шахс тушунчаси мавжуд бўлади, бинобарин, бундай сўзларга **-чилик** аффиксини қўшилмаслиги керак, лекин сўз составидаги ёт аффикснинг функцияси сийқалашиб, бундай сўзларга ҳам **-чилик** кўрсаткичинини қўшиб ишлатиш ҳоллари тез-тез учраб туради (савдогарлик-савдогарчилик, ҳунармандлик-ҳунармандчилик, мардикорлик-мардикорчилик, дурадгорлик-дурадгорчилик); умуман **-лик** аффиксини бажарган функция билан **-чилик** кўрсаткичи адо этган вазифа ўртасидаги аралаштириш ҳолати ҳозир ҳам давом этмоқда ва улар адабий тилимизда параллел формалар сифатида иккаласи ҳам мавжуд.

7. Формал жиҳатдан айрим ясалишларда бу аффикснинг икки элементдан иборат эканлигини уқиб олиш қийин эмас: **-чи, -лик**; *тракторчи-тракторчилик, ўқитувчи — ўқитувчилик, ёзувчи — ёзувчилик* каби. Лекин ҳамма вақт ҳам бу аффикснинг икки қисмга ажратиш мумкин бўлавермайди. Масалан, деҳқон сўзида шахс тушунчаси мавжуд, шунинг учун ҳам унга **-чи** аффиксини қўшиб бўлмайди, муаллим сўзи ҳам шундай: деҳқончи ёки муаллимчи дейилмайди, бинобарин.

бундай сўзларга **-чилик** аффикси бир бутун кўрсаткич сифатида қўшилади; *озчилик, бандачилик, ўртоқчилик, аҳмоқчилик, йўқчилик, қаҳатчилик, қимматчилик, ботқоқчилик* каби мисолларда ҳам худди шундай ҳодисани кўрамиз. Шунингдек, **-гарчилик** аффикси ҳам баъзи ҳолларда бутун бир мураккаб аффикс деб қаралиши керак: *лойгарчилик* (лойгар ёки лойгарчи формалари учрамайди), *ёмғиргарчилик, дурадгорчилик, ёгингарчилик, тайёргарчилик* ва ш. к.

Ҳозирги тилимиздаги **-в/ув** аффикси тарихан **-гу/ғу** кўрсаткичига алоқадор эканлиги, сўнггисининг ривожини натижасида юзага келганлиги маълум: *бузағу — бузов/бузоқ, куйағу — куёв, кўсағу — косов, икағу — икков* ва ш. к. Мазкур фонетик ўзгариш *ʃ/g > в* аллақачон шаклланган кўринади. Лекин от категориясида содир бўлган бу ўзгариш феълнинг айрим формаларини ясашда жуда кам иштирок қилган, учраганлари ҳам ўша эски **-гу/ғу** шаклида қўлланар эди (1920 йилларда *ўқиғувчи ёзғучи, ўқитғучи, ишлағувчи* каби формаларнинг қўлланилгани маълум).

Янги даврда **-в/ув** аффикси ривожлана бориб, ҳаракатоти ясаш функцияси доирасида иш кўрди, предмет маъносини ифодаловчи от ясаш функцияси ҳам кенгайди: *олув, берув, кўрсатув, эшиттирув, кўрув* каби. Ишоти ясашда ҳам *ёзув* (письмо), *қишлов* (зимовка), *ишлов* (обработка), *сайлов* (выборы), *қутлов* (поздравление), *олишув* (схватка), *қуршов* (окружение), *тергов* (следствие) ва ш. к. мисолларда маҳсулдор аффикс сифатида иш кўради. *Қишлоқ* билан *қишлов* сўзи аслида *қишлағу* шаклига бориб боғланади (қозоқча қистау, қорақалпоқча қыслау), лекин сўзнинг семантик фарқлаш тақозоси билан икки хил диалектал форма (қишлов — қилчоқ шеваларига хос бўлган шакл) икки хил маъно касб этган. *Сайлов, қутлов, ишлов* формаси аналогия йўли билан ясалган янги сўзлардир.

Ҳозирги тилимизда **-в/ув+чи** кўрсаткичи феъл негизига қўшилиб, бирор иш билан шуғулланувчи шахсоти ясайди, бу функцияда **-чи/увчи** қўшма аффиксининг иш кўриш доираси ниҳоят даража кенгдир: *ишловчи, борувчи, келувчи, олувчи*.

Феъл ясовчи бир қатор аффиксларнинг иш кўриш доираси анча кенгайганлиги очиқ сезилади. Бу ҳодиса, биринчидан, ўз сўзларимиздан ва илгари араб ва тожик

тилларидан олинган сўзлардан **-ла, -лаш, -лаштир, -лантир** каби аффиксларнинг ёрдамида ясаладиган феълларнинг кўпайганлигида, иккинчидан, янги давр тилимизда ўзбек тилига кирган совет-интернационал сўзлардан кўплаб ясалган феълларда ҳам очиқ кўрилади. Сўз яшашнинг аффиксация усули билан бир қаторда **-қил** ва **-бўл** кўмакчи феълларининг ёрдамида составли феъллар яшаш ҳам анчагина ривожлангандир.

Биринчи усул (синтетик йўл)да янги феъллар асосан рус тилидан олинган негизга ўз аффиксларимизни қўшиш орқали ҳосил қилинади (табiiй, русча негиз составидаги **-ир, изир, -фицир** элементлари ва **-ова** қўшимчаси одатда туширилади), сўзнинг қолган қисмига ўзбекча **-ла, лаш, лаштир, -лантир** каби аффикслардан бири қўшилади: *газлантирмоқ* (газировать), *синтезламоқ, электрлаштирмоқ, колхозлаштирмоқ, автоматлаштирмоқ, коллективлаштирмоқ, химиялаштирмоқ* ва ш. к.

Кўпгина ҳолларда русча от формасига ўз аффиксларимизни қўшиб феъл ясайверамиз: *номерламоқ, планлаштирмоқ, печатламоқ, механизациялашмоқ* каби.

Шунингдек, иккинчи усул (аналитик йўл) билан ҳам янги феъл яшаш ҳозирги тилимизда жуда ривожланган: *анализ қилмоқ, амортизация қилмоқ, донор бўлмоқ, ионизация қилмоқ, ремонт қилмоқ, брошюровка қилмоқ, гофировка қилмоқ, князлик қилмоқ, партизанлик қилмоқ, бракка чиқармоқ, нормага туширмоқ, типларга ажратмоқ, системага солмоқ, запасга қолдирмоқ, резервга қолдирмоқ* ва б.

Ҳозирги адабий тилимизда ҳам, барча жонли шева-ларимизда ҳам фамилия, отанинг исмини ясовчи **-ов/ёв, -овна/-ёвна, -ович/-евич** каби русча суффикслар қатъий норма тусига кирган. Илгари қизи, ўғли, зода, -ий (ёйи нисбат) воситасида юзага келадиган ясалишлар ҳозир жуда кам учрайди: *Хосият Икромовна Иброҳимова, Карим Йўлдошевич Қурбонов* каби. *Ғафур Ғулом, Туроб Тўла, Абдулла Қаҳҳор* каби ясалишлар асосан ёзувчилар, шоирлар орасида 30-йилларда ривожланган.

Адабий тилимизда рус тилининг таъсири билан боғлиқ бўлган яна бир муҳим ҳодисани қайд қилиб ўтмоқ зарур. От категориясида айрим ясовчи аффикслар тили-

мизга рус ва интернационал сўзлар билан бирга кирганлиги маълум нарсаси. Кейинчалик грамматик асарларда уларни алоҳида сўз ясовчи элементлар сифатида қайд қила бошладилар: **-изм, -ист, -ер, -ка** (комсомолка, артистка); **-ческий, -ал, -ив, -ик** каби. Совет-интернационал сўзларнинг миқдори орта борган сари бу хилдаги аффиксларни қўллаш доираси ҳам кенгая борди. Мазкур элементлардан айримларининг қаердан келиб кирганлиги маълум, масалан, **-ческий, -ка** бевосита рус тилидан кирган сўзлар билан бирга ишлатилади. Лекин интернационал сўзлар составида келадиган **-ик, -ал, -ив** (марксистик, актуал, пассив) каби элементларнинг асли чиқиб келиш манбаи унча аниқ эмас.

Шу кўрсаткичлардан **-ик** ва **-он** элементларининг асли манбалари ҳақида икки хил мулоҳаза баён қилиш мумкин.

Бу элементлар 1905—1917 йилларда чиққан вақтли матбуот тилида рус интернационал сўзлар составида бир-иккита учрайди (революцион матрослар, электрик лампа). Биринчи мулоҳаза **-он** аффикси русча вариантнинг охиридаги **-ный** суффиксини қисқартиш йўли билан ҳосил бўлган, деб фараз қилиш мумкин: *революцион+ный; социал-демократ* типдаги форма эса аналогия йўли билан социал, коммунал, актуал каби ясалишни юзага келтирган ёки бу мисолларда ҳам **-ный** элементи туширилган. Аста-секин **-ный** элементини олиб ташлаш система тусига кириб, бошқа сўзлар ҳам шу қолипга кўра ясалаверган.

Мазкур элементларнинг келиб чиқиши ҳақидаги иккинчи мулоҳаза шундан иборатки, бу хилдаги қўшимчаларни олган айрим сўзлар ўз вақтида усмонли турк ва озарбайжон тилларидан, бу тилларга эса ўз навбатида француз тилидан ўтгандир. Французча:

Revolution	революция,
revolutionnaire	революцион, революционер;
Economie	экономика,
economique	экономик,
Morphologie	морфология,
morphologique	морфологик.

Дастлаб бундай аффикс олган сўзлар миқдори жуда оз бўлган, кейинчалик аналогия йўли билан бошқа сўзларга ҳам қўшилаверган. Акс ҳолда бу хилдаги аффикс

олган сўзларнинг бевосита французчадан ўзбек тилига кириб келиши эҳтимолдан жуда узоқдир, -ик аффикси ҳақида гап борадиган бўлса, мана шу сўнгги мулоҳаза ҳақиқатга яқинроқдек кўринади, чунки *экономический, социалистический, фонетический* формаларидан *экономик, социалистик, фонетик* тарзда ўзгариши (яъни *-ческий* элементининг -ик шаклига кириб қолиши) ҳам туркий тиллар фонетикасида учрамайдиган ҳодисадир (ч > к тарзида ўзгариши мумкин эмас!).

Қандай бўлмасин, бу хилдаги аффикслар бошқа туркий тиллардагига нисбатан бизда кўпроқ ишга солинади (албатта интернационал сўзлар составида): қозоқча: *фонетикалык, морфблогиялык*, озарбайжон тилида *социализм* (йарышы), *коммунизм* (жамияти), *коммунист* (*партиясы*), морфоложи (таҳлил) каби.

Ўзбек адабий тилида композиция йўли билан сўз яшаш доираси ҳам сезиларли даражада кенгайди; қўшма сўзларни яшашда асли ўзбек сўзлари билан бир қаторда бошқа тиллардан кирган сўз ва терминлар ҳам тенг ҳуқуқли компонент сифатида иштирок қилади: *кўпмингчи, эрксевар, байрамолди, октябролди, ультрақизил, бешқиррали, сўз боши, тинчликсевар* каби. Қисқартиш йўли билан (аббревиатура) сўз яшаш илгари ўзбек тилида учрамас эди. Бу усул бевосита рус тилидан кирган қисқартма сўзлар (СССР, ВКП(б), РСФСР) таъсири билан юзага келганлиги шубҳасиздир: *БМТ* (Бирлашган Миллатлар Ташкилоти), *Ўздавнашр, Ўзкитоб, РКП* (район партия комитети), сўзлашув тилида баъзан *ТУМ* каби қисқарттишлар ҳам учрайди (тўлиқсиз ўрта мактаб).

Эски ўзбек адабий тилида жуфтлаш йўли билан сўз яшашнинг айрим турларигина учрайди, учраганда ҳам уларнинг қўлланиш доираси жуда ҳам тор. Совет ҳокимияти йилларида бу усулнинг жуда кўп турлари ривож топди (табиийки, ҳамма турлари ҳам янги сўз ясайвермайди). Фақат *озиқ-овқат, йўл-йўриқ* типигаги ясалтирлар ҳақида сўз бораётгани йўқ, албатта. Синонимик такрорнинг бундай турлари, айнан бир ўзакни ўзгаришсиз, такрорлаш усули эски тилимизда оз бўлса-да, учраб туради. Жуфтлашнинг шундай турлари ҳам борки (масалан, *от-пот, пала-партиш, апил-тапил, қора-қура, патир-сатир* каби), уларнинг асосий кўпчилиги классик адабий тилимизда учрамайди, янги даврда улар жонли

сўзлашув тилидан 20-йиллардаёқ адабий тилимизга киргандир. Янги даврда, айниқса бадий адабиёт тилида, тил воситаларидан мумкин қадар кенг фойдаланишга интилиш, ёзувчиларимизнинг ўз асарлари тилининг таъсирчанлигини кучайтириш соҳасидаги изланишлари, шубҳасиз, эмоционал-экспрессив маъноларни ифодалаш йўлидаги сарф қилган куч ва ғайратлари шубҳасиз, ижобий натижалар берди, халқ тилига мансуб бўлган барча воситалар ишга солиниб, шу жумладан, бу жуфт сўзлардан кенг миқёсда фойдаланиш ҳам адабий тилимизнинг иш кўриш донрасини кенгайтиришида муҳим роль ўйнади.

СИНТАКСИС БЎЙИЧА

Ҳозирги замон ўзбек адабий тилининг синтаксисда ҳам сезиларли ўзгаришлар юз бермоқда. Бунда бир-биридан фарқли, лекин бири иккинчисини тақозо қилувчи иккита асосий тенденциянинг мавжудлиги кўзга ташланиб туради. Биринчиси — ўзбек тилининг синтактик қурилишида илгари ҳам мавжуд бўлган ва янги даврга келиб ривожланиб кетган конструкциялар. Иккинчиси — рус тилидаги синтактик конструкцияларнинг таъсири натижасида юзага келган янгиликлардир.

Сўз бирикмалари синтаксисдаги ўзгаришлар қайд қилинган биринчи тенденциянинг мавжудлиги билан боғлиқдир. Биз юқорида келишик аффиксларининг қўлланилишидаги баъзи бир ўзгаликларни гапирганда, сўз бирикмаларига онд айрим фикрларни баён этиб, янгиликларни талқин қилишда манбани аниқлаш қийин эканлигини алоҳида ўқдириб ўтган эдик.

Шу нуқтан назардан кўплаб қайд қилинган фактларнинг айримларини кўриб чиқиш мароқлидир.

Т ў х т а м о қ феъли ҳаракатдаги предметнинг маълум нуқтада ҳаракатдан тўхташини, ҳаракатнинг кесилишини ифодалайди, бу маълум нарса. Тарихан бу феъл отни бошқарганда унинг жўналиш ёки ўрин келишиги формасида бўлишини талаб қиларди, ҳозир ҳам шундоқ; *шу ерга тўхта* ва *шу ерда тўхта* каби. Шунга қўшимча равишда қандайдир факторлар унинг маъно чегарасини кенгайтирган ва (фикрлаш доирасининг кенгайиши!) кўмакчили конструкциянинг ривожланишига туртки берган: *ҳақида тўхтамоқ* (тўхталмоқ, устида тўхтамоқ), *тўхталмоқ* каби структура жиҳатидан янги бўлган конструкция юзага келиб ривожланмоқда: *масала ҳақида* (устидида тўхтамоқ) *тўхталмоқ* каби. Бунинг бош сабаби,

албатта, ўзбек тилининг ўз ривожланиш тенденциясидир, чунки *тўхтамоқ* (тўхталмоқ) қайд қилинган конструкцияда фикрлаш ёки сўзлаш (нутқ феъл) маъносини ифода этгандагина ишлатилади, демак нутқ процесси давом этиб маълум нуқтага боргач, эътибор бошқа нарсага қаратилади, натижада -га *тўхталмоқ* бирикмаси ифодалаган маънога қараганда бошқача нарса ҳақида ўйлаш ёки гапириш кўзда тутилади. Эҳтимол, бу конструкциянинг юзага келиб ривожланишида русча *подума ть над чем* бирикмасининг ҳам таъсири бордир, у ҳолда бу конструкция икки маъбанинг иш кўриши натижасидир, деган хулосага келиш керак бўлади. Ҳозирги ўзбек тилида *ўйламоқ*, *фикр қилмоқ*, *бош қотирмоқ* феълларининг турли конструкцияли бирикмалар ҳосил қилишини қиёслаб кўриш кифоядир: *устида бош қотирмоқ*, *устида ўйламоқ*, *устида фикр юритмоқ* ва ш. к.

Маълумки, бундай структур ўзгаликлар дарҳол юз бермайди, балки маълум изланиш, яхшисини ахтариш, танлаш даврини бошидан кечиради. Айрим вақтларда бирор конструкциянинг барқарор эмаслигини, норма даражасигача кўтарилмаганлигини сезиш мумкин.

Сўз бирикмалари синтаксисдаги янгиликлар ҳажм эътибори билан ҳам, лексик-семантик нагрузканинг ғоят кенг ва мураккаблиги нуқтан назардан ҳам махсус текширишни талаб этадиган синтактик ҳодисалардир. Масалан, янги шароитда ўзбек тили лугат составининг совет-интернационал сўзлар, ҳисобига ғоят даражада бойиши янгидан-янги сўз бирикмаларини (айтайлик, қаратқичли конструкцияни) ғоят ривожлантирди, эски қолип (модель) сақлангани ҳолда, унинг иш кўриш донраси жуда кенгайиб кетди.

Янги даврда пайдо бўлган юзлаб, минглаб янги тушунчалар — гоёлар, билим тармоқлари, ташкилотлар, муассасалар, транспорт ва алоқа воситалари, маданий ўчоқларнинг номлари ўз навбатида жуда кўп миқдордаги аташ мақсадида юзага келган янги сўз бирикмаларини ҳосил қилди: *Совет ҳукумати*, *совет сиёсати*, *совет кишиси*, *совет мамлакати*, *совет армияси*, *совет қурилиши*, *совет ходимлари*, *совет маданияти*, *совет дипломатияси*, *совет ёзувчиси*, *совет авиацияси* ва бошқалар; *Министрлар Совети*, *қишлоқ хўжалигининг экономикаси*, *колхоз қурилишининг илғорлари*, *пилаб чиқариш воситаларининг такомиллашуви* ва бошқалар. Шунинг-

дек, социализм қурилиши — социалистик қурилиш, большевизм матбуоти — большевистик матбуот, коммунистлар партияси — коммунистик партия каби дублет формалар ҳам тилимизда борган сари ривож топмоқда.

Ўз навбатида битишув ва бошқарув йўли билан юзага келган сўз бирикмаларининг ҳам ҳажми, иш кўриш доираси жуда ривожланиб кетган (электр лампа, автомат ручка каби бирикмаларни қиёс қилинг). Бошқарувчи сўз (феъл) семантикасидаги ўзгариш ҳақида юқорида қисман гап бўлган эди (-ни йўламоқ, — ҳақида йўламоқ, устида йўламоқ, -ни ишламоқ, устида ишламоқ ва ҳ. к.).

Эски тилимизда от бошқарув йўли билан юзага келган сўз бирикмалари системаси унча ривожланган эмасди. Совет ҳокимияти йилларида бу типдаги бирикмалар ҳам жуда ривожланиб кетди. *Хизматга тўхмат, меҳнатда роҳат* каби бошқарув типлари кўпроқ ихчам иборалар сифатида сўзлашув тилида, ҳикматли сўзлар, мақолларда учрайди, албатта. Лекин ҳалиги кўрсатилган сабаблар туфайли (лексиканинг ғоят бойиши фактори), шубҳасиз, рус тилидаги отли бирикмаларининг таъсири билан бу типдаги бошқарув доираси ҳам кенгайди (душманга нафрат, Ватанга муҳаббат, партияга садоқат, энг яхши нарсалар — болаларга, пахта учун кураш, илғорларга муқофот, «гилос данагидан тасбеҳ», чемпион устидан галаба). Тўғри, келтирилган мисолларнинг кўпчилиги вақтли матбуот тилида (асосан сарлавҳаларда) учрайдиган бирикмалардир, лекин улар умуман от категорияси доирасида сўз бирикмалари системасининг ривожланишидан дарак берувчи фактлардир.

Предикативлик бирикмалар структурасида ҳам (гап структурасида) сезиларли ўзгаришлар юз бермоқда. Бу ўзгаришларни эски конструкцияларнинг кенгайишида ҳам, янги типдаги синтактик боғланишларда ҳам очик кўриш мумкин. Шу хилдаги ўзгаришлардан айримларини қайд қилиб ўтамиз.

Ҳозирги тилимизда, кўпроқ жопли сўзлашув тилида, гапнинг бирор бўлагини ажратиб кўрсатиш, таъкидлаш зарурати билан боғлиқ бўлмаган ҳолда гапдаги сўз тартибида озми-кўпми ўзгариш содир бўлмоқда.

Дикторлар ва конференсье нутқида: *Ашулани ижро этади Клара Жамилова; Шеърни ўқийди авторнинг ўзи*. Бу мисоллардаги эга ва кесимнинг тартиби рус ти-

лидаги конструкцияга мос келади (Песню исполняет..., стихи читает...). Нотиқнинг тантанали нутқида: *ижозат берасиз.. табриклашга*. Абдулла Қаҳҳорнинг бир фельетонида нотиқ ўз хотинига қуйидагича мурожаат қилади. *Ўртоқ рафиқам, ижозат берасиз, ...сизни бевосита табрик қилишга!* («Нутқ»).

Шунингдек, тилимизда турли типдаги кириш сўз, иборалар, кириш гаплар ҳам ривож топди, ажратилган бўлақлар — тўлдирувчи, ҳол, аниқловчи, ҳар хил ажратилган изоҳловчиларни қўллаш айниқса бадий адабиёт тилида турли даражада кенгайди ва ривожланди. *Фурсатинг борми, қайнатангдан. Зуннунхўжадан сўраб келдингми?* (Абдулла Қаҳҳор); *Мен Турботда туғилганман, Қорабоғ тоғларининг этагида, бир томони тоғ, бир томони кўк янтоғ, бир томони гул лолага бой, бир томони кўпкар сой, чор атрофи фақат уфқдангина иборат, ёнғоқдайгина қишлоқда* (Туроб Тўла); *Туғилган жойим Қоратоғ — кўклам тошқинларидангина лабларини ҳўллаб олувчи сойлар, қизғиш қирлар ва чексиз сайҳонлар, онда-сонда бир учрайдиган музбулоқлар, тошқинлардан пайдо бўлган кўллар юрти* (Миртемир). *Усмон Носир адабиётимизда чуқур из қолдирди. Жуда тез, шиддат билан* (Туроб Тўла). Табийки, ажратишнинг бундай типлари (айниқса сўнгги мисолни қиёсланг!) илгари замонлардаги адабий тилимизда учрамайди; адабиёт жанрларининг ривожланиши биринчи навбатда поэтик, прозаик турнинг ғоят ўсиши, рангбаранг тил воситаларидан кенг миқёсда фойдаланишга интилиш тенденциясини тараққий этдирди.

Ҳозирги адабий тилимизда номинатив (атов) гапнинг ҳар хил турлари анча ривожланган. Текширувчиларнинг қайд этишича, то XIX асрнинг охирларигача номинатив гап типлари учрамайди (Х. Гафуров). Бадий адабиёт, айниқса шеърят тили рус адабий тилининг таъсирида юзага келганмикин, деган фикрни баён этишга ҳуқуқ беради. *Навбаҳор, очилди гуллар, сабза бўлди боғлар* (Муқимий) мисолини қиёсланг.

Бадий адабиёт тилида боғловчили қўшма гап конструкцияси равишдошли оборот билан параллел суратда ишга солинаверади, лекин расмий ҳужжатлар, вақтли матбуот тилида, аксинча, хоҳ содда гапта, хоҳ қўшма гапли конструкцияда равишдошли оборотга нисбатан анча кам ишга солинадди. Жонли сўзлашув тилида;

Бошим оғриб, ишга чиқолмадим; шеъринг нутқда: Бошимизга ҳам тушиб, шодликни унутганмиз (Ҳ. Олимжон), Узоқ вақт танқид кўрмай, жуда нозик бўлиб кетибсиз (А. Қаҳҳор). Бу типдаги равишдошли оборотларни эркин суратда боғловчили конструкция билан алмаштириш мумкин (узоқ вақт танқид кўрмаганлигингиз учун нозик бўлиб кетибсиз; Бошим оғриганлиги сабабли ишга чиқолмадим каби). Шунинг айтиш керакки, бундай гап тузишнинг боғловчили тури кўпроқ матбуот тилига, расмий ҳужжатлар тилига хосдир.

Турли типдаги сифатдошли оборотлар билан параллел равишда боғловчили конструкцияларни қўллашда ҳам шу ҳолни кўрамиз, фақат фарқ шундаки, бадий адабиёт тилида, айниқса аниқловчи эргаш гапли қўшма гапларда боғловчили конструкция кўпроқ учрайди: *Ленинга минг-минг раҳматки, ўзи азоб чекиб, бизларни азобдан қутқарди (А. Қаҳҳор); Раҳмат райкомгаки, ҳар ишда йўл-йўриқ кўрсатди, гамхўрлик қилди (Ойбек).* Вақтли матбуот тилида бу типдаги қўшма гаплар сифатдошлик обороти билан берилди.

Сабаб эргаш гапли қўшма гапда ҳам шунинг каби параллел конструкциялар кенг ишга солинади: *Уқиш билан шунча овора бўлиб кетдики, бу ҳақда ўйлашга ҳам фурсат бўлмади (Ш. Рашидов).* Сўзлашув тилида, бадий адабиётнинг турли жанрлари бўйича «деб» боғловчисининг иштироки билан тўлдирувчи эргаш гап тузиш анча ривожланган, лекин -ки боғловчисининг иштирокида тузилган конструкция камроқ учрайди. Газета тилида: *Лекин ҳозирдиёқ айтиш мумкинки, космик радиация уларга ҳеч қандай зарарли таъсир ўтказгани йўқ.* Оддий сўзлашув тилида бу гап деб боғловчиси ёрдамда тузилган конструкция билан ҳам берилиши мумкин. Жонли сўзлашув тилида, вақтли матбуот тилида ҳам баъзан русча *котормий, коғда, где,* боғловчилари иштирокида тузилган конструкцияларни эслатувчи эргаш гапли қўшма гаплар учраб туради: *Биз мукофот бердик, қайсики, яхши ишлаганларга. Мен бу сирни сизга айтаман, қачонки, ўз ваъдангизни бажарсангиз. Бу ишингиз ўринли бўлади, қачонки, дирекция уни маъқулласа.* Бадий адабиётнинг сатира — юмор жанрларида ёзилган асарларда, айниқса салбий образини характерлашда бундай конструкциялар кўп рақ учрайди: *Киши*

қай вақт турмуш қуради? Шу вақт турмуш қуради, қачонки... (А. Қаҳҳор).

Ҳозирги ўзбек адабий тилида *ки* боғловчиси ёрдамида тузиладиган эргаш гапли қўшма гапларнинг қўлланиш донраси анча кенгайган. Эргашган қўшма гапларнинг бундай турлари (*ки* билан келган конструкциялар) эски ўзбек тилида ҳам мавжуд эди, ҳозирги тилда, айниқса матбуот, илмий-фалсафий асарлар тилида берган сари бу тип қўшма гаплар ривожланиб бормоқда. Аниқловчили, тўлдирувчили эргаш гапларнинг бундай турларининг ривожланиши, айрим соҳалар бўйича сифатдошли конструкцияга кўра кўпроқ қўлланиши сабабларини, фикримизча, қуйидагича изоҳлаш керак бўлади: жумлани ихчамлаштиришга интилиш тақозоси — бош гапнинг эгаси билан кесими ўртасидаги масофани яқинлаштиришга, мумкин қадар қисқартиришга интилишда бўлса керак. Ҳақиқатан ҳам, масалан, расмий ҳужжатлар тилида тез-тез учраб турадиган қуйидаги мураккаб гапни қиёслаб кўрайлик: *АҚШ президенти айтдики, Л. И. Брежневнинг докладида уқдириб ўтиладики...* типдаги тўлдирувчили қўшма гаплар конструкциясида эргаш гаплар состави баъзан жуда ҳам мураккаб бўлади ва бутун қўшма гапни сифатдош обороти билан ёки деб боғловчиси орқали бериш фикр ихчамлигига путур етказиш хавфини туғдиради. Айрим тилшунослар бу типдаги гап тузилишини сунъий деб ҳисоблайдилар ва бу хилдаги материал кўпинча рус тилидан таржима қилинганлиги сабабли, айбни одатда таржимонларнинг устига қўядилар. Эҳтимол, баъзан шундай деб айтишга асос ҳам бордир. Лекин, умуман олганда, масала таржимоннинг йўл қўйган камчилик ва нуқсонларида эмас, деб ўйлаймиз. Газетада эълон қилинган қуйидаги текстни анализ қилиб кўрайлик. «*Политехника институтининг дирекцияси хабар қиладики, М. Шокировнинг (фалон темадаги) диссертациясини ёқлаш муддати шу йил 23 ноябрдан 3 декабрга кўчирилади*». Биз русча текстнинг таъсири борлигини инкор қилмаганимиз ҳолда, юқорида қайд қилиб ўтганимиздек, *ки* боғловчиси иштирокида тузилган конструкция сифатдош обороти (...кўчирилганлигини хабар қилади) ёки деб боғловчиси ёрдамида тузилган қўшма гапга нисбатан (...кўчирилади, деб хабар қилади) фикрнинг йиғиқлиги эътибори билан анча қулай ва ихчамдир.

Қайд қилиб ўтганимиздек, ки боғловчиси иштирокида тузилган турли типдаги қўшма гапли конструкциялар эски адабий тилимизда ҳам учрайди, лекин ҳозирги тилда унинг қўлланиш доирасигина кенгайиб қолмасдан, энг муҳими, унинг типлари кўпайди: ки боғловчиси содда гап составида иштирок этиб, турли-туман грамматик маъноларни англатади, эргаш гапли қўшма гапларда эса, кесим, аниқловчи, тўлдирувчи, ҳол ўлчов, даража, пайт, сабаб, натижа, чоғиштириш, тўсиқсиз каби эргашган қўшма гаплар составида иштирок қилади. Проф. М. Асқарова ўзининг бир ишнда ки элементи иштирок қилган гапларнинг йиғирмага яқин турини ажратиб кўрсатади (Ҳозирги ўзбек тилида эргашуш формалари ва эргаш гаплар, 1966, 51-бет). Эски адабий тилимизда ки боғловчиси иштирок қилган эргаш гапли қўшма гапларнинг тури 4—5 хилдан ошмайди. Уларнинг ҳам айримлари ҳозирги тилда истеъмождан чиққан. Сўнгги фикрни тасдиқлаш учун баъзи мисолларни келтирамиз. Мисолларнинг кўплиги жиҳатидан бошқа маъбаларга нисбатан «Бобирнома» тили характерлидир. *Охир кўрдумким, бўлмади* (376) — бу типдаги тўлдирувчи эргаш гап ҳозирги тилимизда бор; *Муҳаммад бахшийга буюрдумким, борувчини эҳтиёт қилгай* (376) — ҳозирги тилимизда бу конструкция кўпроқ деб боғловчиси ёрдамида ясаладиган эргаш гап билан берилади (деб буюрдим); *Темурбек солғон олий иморатларнинг бири Кўк саройким, Самарқанднинг аркида воқеъ бўлубдур* (126). Аниқловчили эргаш гапининг бу тури ҳозирги тилимизда учрамайди, уни сифатдош обороти билан бериш қонда тусига кирган (*Самарқанд аркига жойлашган Кўк сарой...*) Кўринадики, бу каби мисолларнинг кўпчилиги аниқловчили ва тўлдирувчи эргашган қўшма гаплардир. Уларнинг айримларигина ҳозирги тилда учрайди, баъзилари эса эҳтимол, аллақачонлар истеъмождан чиққан бўлиши мумкин. *Хумоюнким, тоғи ёғилар устига бориб эрди, Жанпурни фатҳ қилди*¹ (377).

Яна бир-иккита мисол келтирамиз:

Ерлиғ бўлдиким, Қосурни зиндондин чиқаргил деб (Рабғузний); *Дўстбекким, йўлда тунда иситиб эрди,*

¹ «Бобирнома», Тошкент, 1960 (асарининг саҳифалари қавс ичида кўрсатилган).

тангри раҳматиға борди (300) каби конструкциялар ҳозирги замон адабий тилимизда учрамайди. Алишер Навоий асарлари тилида ҳам асосан шу типдаги гаплар — аниқлов.и, тўлдирувчи ва ҳол эргаш гапларнинг айрим турлари иштирок қилган қўшма гаплар учрайди. Ошдасонда бўлса ҳам эргашган қўшма гапнинг бошқачароқ турлари ҳам учрайди:

*Кимсаким айламас ошукмоқни хаёл,
Япроқни ипак қилур, чечак баргини бол.
(«Маҳбубул-қулуб»)*

*Ҳар қачонким кўксим қилдим нишона,
Тири мужгонларинг ёдимга тушди (Муқимий).*

Бундан ташқари, ҳозирги адабий тилимиз синтаксисда турли типдаги гапларни ўз ичига олган мураккаб конструкциялар жуда ривожланганлиги сезилади. Бундай ривожланиш, биринчидан, ўз тилимиз имкониятларининг кенгайиши бўлса, уларнинг такомиллашувида рус тилидан қилинган таржима адабиётлар тилининг таъсири ҳам маълум ролни ўйнаган бўлиши керак. Айрим мисолларни келтирамиз: *Биз Регистонга келганимизда, ҳали кун оқармаган бўлса ҳам, Поянда жоме ва дорулшифо мадрасаси томлари одам билан лиқ тўлган бўлиб, майдоннинг жануб томонида — Поянда жоменинг девори остида икки-уч қатор томошабинлар тизилиб ўтирар эдилар* (бу мураккаб қўшма гап составида бош гапдан ташқари, пайт, тўсиқсиз ва равиш эргаш гаплар бор). Вақтли матбуот, сиёсий-фалсафий адабиёт тилини характерловчи яна бир мисол келтирамиз: *Ленин таълим бериб айтган эдики, давлатнинг батамом барҳам еб кетмоғи учун тўла равишда коммунизм бўлиши керак, коммунизмнинг олий фазаси бошлангандагина, жамият ҳар кимдан қобилиятига яраша, ҳар кимга эҳтиёжига яраша деган қонданни амалга оширгандагина, юксак меҳнат унумдорлиги негизида барча маҳсулотлар тўла равишда мўл-кўл бўлгандагина, меҳнат эси энг биринчи ҳаётий эҳтиёж бўлиб қолиб, одамлар қобилиятларига яраша ўз ихтиёрлари билан меҳнат қиладиган бўлгандагина, давлат батамом барҳам еб кетади.* («Совет Ўзбекистони» газетаси).

67 сўздан иборат бўлган бу мураккаб составли қўшма гап бош гап, тўлдирувчи эргаш гап, учта пайт эргаш гап, равиш эргаш гап, пайт эргаш гап, тўлдирувчи эр-

гаш гапларнинг бирлашувидан ҳосил бўлган. Яна бир мисол келтирамиз: *Бу реал вазият шундан иборатки, ҳозирги вақтда Германия территориясида турли сиёсий ва ижтимоий системага эга бўлган иккита давлат юзага келди, лекин бу давлатларнинг бири — Германия Демократик Республикаси — тинчлик ва демократияни мустаҳкамлаш учун кураш йўлидан бормоқда, иккинчи давлатнинг — Германия Федератив Республикасининг раҳбарлари эса «Зўравонлик позициясига таянувчи» сиёсатга содиқ бўлиб қолмоқдалар, шу билан бирга Германия Федератив Республикасининг ўзи агрессив НАТО блокига қўшилгандир* («Қизил Ўзбекистон» газетаси). Бу мураккаб жумлада ҳаммаси бўлиб 58 сўз ишлатилган.

Республикамизда бадий адабиёт, публицистика, илмий-оммабоп асарларни рус тилидан ўзбек тилига таржима қилиш ишлари жуда ривожланиб кетган. Шу муносабат билан ғоят мураккаб турдаги қўшма гаплар, кўчирма гапли конструкциялар ривожланди. Кўчирма гапларнинг АКАК, КАКА ва камроқ АКАКА типдаги кўринишлари ривожланганлиги қайд қилинди.

ҚИСҚА ХУЛОСАЛАР

1. Ҳозирги замон ўзбек адабий тилининг ривожланишида асосан иккита муҳим фактор — ўзбек тилининг ўз ички ресурслари ва рус тилининг баракали таъсири иш кўради. Адабий тилининг иш кўриш донраси кенгая борган сари тилининг структур ўзгариши ҳам табиий суратда юз беради.

2. Революциядан кейинги йиллар давомида мана шу иккита асосий тенденциянинг ривожланиши тилимизнинг барча яруслари бўйича озми-кўпми ўзгаришларнинг юзага келишига сабабчи бўлди. Айрим соҳалар бўйича бундай ўзгаришлар дарҳол кўзга ташланади (масалан, лексикада), баъзи бир аспектилар бўйича содир бўлган ўзгаришларни эса дарҳол уқиб олиш қийин, уни махсус текшириш орқалигина аниқлаш мумкин.

3. Лексикада содир бўлган ўзгаришлар жуда сезиларли ва салмоқли эътибори билан бошқа ярусларга нисбатан ранг-баранг ва мураккабдир. Лексика бўйича қуйидагиларни қайд қилиш мумкин:

а) рус тили ва у орқали бошқа Европа тилларидан ўзбек адабий тилига анчагина миқдорда сўзлар олинди, вақтли матбуот тилида совет-интернационал қатлам умуман лексикамизнинг тахминан 16—18 процентини ташкил қилади (асли ўзбекча сўзлар 50—52 процент, тожикча сўзлар 10—12 процент, арабча сўзлар 18—20 процентни ташкил қилади); б) ясовчи аффикслар ёрдамида, айниқса от категориясига тааллуқли жуда кўп янги сўзлар ясалди (ҳайдовчи, тракторчи, зарбдор, сайлов, ўнг оғмачилик, сўллик каби мисолларни қиёсланг); в) калькалаш (айнан таржима) йўли билан ҳам жуда кўп сўзлар, терминлар яратилди (туғруқхона, муз ёрар, темир йўл, тенглама, учбурчак каби мисоллар); г) ўт-

мишда бир хил маъно ташиган сўзлар янги даврга келиб янги семантика касб этди (инқилоб, миллат, ватан, ишчи, меҳнат ва бошқалар); д) сўз маънолари, айниқса от категориясига онд сўзларнинг маъноси турли даражада кенгайди ва ш. к.

4. Морфология бўйича ҳам сезиларли ўзгаришлар қайд қилинди. Бунда сўз ясовчи айрим аффиксларнинг функционал доираси кенгайганлиги очиқ сезилади (-чилиқ аффикси яшаш қобилиятининг ғоят ривожланганлигини эсланг), шунингдек, сўз ўзгартувчи қўшимчаларнинг иш кўриш доираси ҳам ривожланганлиги кўринади: **-лар** аффикси қўшимча маънони ифодалаш учун қўлланади; келишиқ аффиксларининг қўлланишида галати ўзгаришлар юзага келди.

5. Сўз бирикмалари синтаксисида ҳам жуда катта ўзгаришлар юз бермоқда — сўз маъносидаги ўзгариш сўз бирикмаси ҳажминини ниҳоят даражада кенгайтириб юборди: *тарбия ўчоқлари, коммунистик ахлоқ, мактабгача тарбия муассасалари* ва ш. к. Бундан ташқари, ҳозирги тилимизда от бошқарувчи системаси ҳам аста-секин ривожланмоқда: *спорт билан шуғулланиш, душман устидан ғалаба, «Гилос данагидан тасбеҳ», «Давр менинг тақдиримда»* ва ш. к.

6. Синтактик конструкцияларнинг ривожланишида турли типдаги тартиб ўзгариши — гап бўлақларининг инверсиясидаги ўзгалиқлар ҳам — ажратилган бўлақлардаги специфик алмашинишлар — ҳаммаси маълум структур ўзгаришни юзага келтирмоқда.

7. Бундай ривожланишни содда гапни ташкил қилган компонентларнинг кенгайишида ҳам, боғланган қўшма гап элементларининг тармоқланишида ҳам очиқ кўриш мумкин.

8. Эргашган қўшма гапларининг боғловчили турнда ҳам сезиларли ўзгаришлар бор, айниқса **-ки** боғловчиси иштирок қилган гапларга инсбатан бу фикр тўғридир. Шунингдек, мураккаб турдаги қўшма гапларининг, кўчирма гапли конструкцияларининг ривожланганлиги ҳам қайд қилинди. Кўчирма гапли конструкциялардаи АКАК, КАКА ва камроқ бўлса ҳам АКАКА типдаги кўринишлари таржима адабиётларда, айниқса бадний адабиётининг насрий турнда тез-тез учраб туради.

МУНДАРИЖА

Кириш	3
Фонетика бўйича	10
Лексика бўйича	23
Морфология бўйича	40
Синтаксис бўйича :	57
Қисқа хулосалар :	66

На узбекском языке

Ф. А. Абдуллаев

КАК РАЗВИВАЕТСЯ ЯЗЫК?

УзССР ФА илмий-оммабон китоб таҳрир ҳайъати томонидан нашрга тасдиқланган.

Муҳаррир *Ф. Тошлатова*
Техмуҳаррир *М. Сухарева*
Корректор *О. Абдуллаева*

Р09076. Теришга берилди 23.11-1971 й. Босишга рухсат этилди 7.1V-72 й.
Формати 84×108¹/₂. Босмаҳона қоғози № 1. 1,63 қорғоз л. 3,57 босма л.
Ҳис-нашриёт л. 3.0. Нашриёт № 1103. Тиражи 4000. Баҳоси 12 т.

УзССР „Фан“ нашриётининг босмаҳонаси, Черданцев кўчаси, 21. Заказ. 51,
Нашриёт адреси: Гоголь кўчаси, 70.